viewpoints
from Southeast Europe

Josip Jagić, Zagreb

ROSA LUXEMBURG STIFTUNG
SOUTHEAST EUROPE

»A mi u ovom kavezu muku mučimo…«

Narodnooslobodilački pokret u Zagrebu od kraja 1943. do ožujka 1945. godine

Sadržaj

I. Dvije noći na zagrebačkoj periferiji umjesto uvoda 3

II. Materijalni uvjeti u gradu 9

III. Struktura NOP-a Zagreba 1944. godine 15

III.1. Partijske organizacije tijekom 1944. godine 17

III.2. Vanpartijske organizacije 20

IV. Osnovna razvojna dinamika NOP-a tijekom 1944. godine 26

V. Anatomija pada kao anatomija funkcioniranja 28

VI. Agitacijske tehnike i problem veza 41

VII. Sprovesti najpuniju mobilizaciju u samom gradu 50

VIII. Zaključak 58

IX. Bibliografija 66

IX.1. Neobjavljeni izvori 66

IX.2. Objavljeni izvori 66

IX.3. Novinski članci 66

IX.4. Članci 67

IX.5. Literatura 71

I. Dvije noći na zagrebačkoj periferiji umjesto uvoda

Ustaše su 20. prosinca 1943. godine na cesti koja je povezivala Maksimir s Dubravom objesili šesnaest talaca.[1] Iako je ranije, početkom prosinca, izvršeno javno vješanje troje talaca na cesti koja je povezivala Stupnik i Stenjevac[2], ovo je smaknuće predstavljalo svojevrsnu radikalizaciju dotadašnje, ionako brutalne, politike represalija koje je provodio ustaški režim po uzoru na svoje nacističke saveznike. Iako je s politikom represalija u obliku strijeljanja talaca počeo još u prvim mjesecima svog postojanja, tek se krajem 1943. godine odlučio na javna vješanja kao jednu od politika odmazde.[3] Ova odmazda bila je specifična po tome što su u javnom prostoru ustaše odlučile objesiti ljude koji su ipak imali izvjesnu javnu vidljivost u sredini u kojoj su živjeli. Najjasnije je to iz primjera Bogdana Ogrizovića, predsjednika Mjesnog

[1] Na stratište je dovedeno osamnaest talaca u namjeri da ih se objesi, ali su dvojica, Milovan Kovačević i Pio Jurišić, uspjeli pobjeći.

[2] HR-HDA-1561, »Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske«, 013.1.15., 48.

[3] Egzekucije su ozakonjene 2. listopada 1941. godine predviđenim protumjerama koje su uključivale strijeljanje deset partizana, odnosno članova NOP–a, kao i njegovih simpatizera, za nasilnu smrt jednog dužnosnika NDH ako se nakon deset dana od počinjenja atentata ne pronađe krivac. Rok od deset dana koji se davao za provođenje istrage, smanjio se na tri dana te se na taj način zapravo istragu lišilo svake šanse da se pronađe počinitelj. Zatim je izmjenama te odredbe u 1943. godini ukinuto ovo ograničenje od deset aktivista NOP–a i/ili njegovih simpatizera pa je procjena o primjerenoj količini ljudi za strijeljanje dana Glavnom ravnatelju za javni red i sigurnost (GLAVSIGUR) kao diskrecijsko pravo. Zadnjom izmjenom u 1943. godini, kojom je ukinuta prethodna odredba o izvršenju odmazde najmanje tri dana od počinjenog atentata, ova je odredba dobila sve svoje monstruozne konture. Time je doslovno ozakonjena bezumna i nesmiljena represija prema gotovo cijelom stanovništvu. Sada se moglo isti dan izvršiti odmazdu te se na taj način potvrdilo da istraga, odnosno pokušaj utvrđivanja individualne krivnje, za režim uopće nije bitna. Protumjere odmazde sada su se proširile i na činove sabotaže za koje su kolektivnu krivnju mogle snositi cijele zajednice i cijela mjesta ako se sabotaža dogodila u neposrednoj blizini mjesta. Odmazde su se podigle na veći stupanj jeze jer su sada, osim strijeljanja, omogućavale i vješanje talaca u javnim prostorima te se diskrecijsko pravo na odluku tko će biti strijeljan ili obješen kao talac te koliko će to ljudi biti, sada prenijelo sa GLAVSIGUR–a na glavnog zapovjednika vojnih jedinica na njegovom području djelovanja. Vidi: Josip Jagić, »Biti vitez u NDH – elementi biografije Rafaela Bobana«, Slobodni Filozofski, 15. ožujak 2016., http://slobodnifilozofski.com/2016/03/josip-jagic-biti-vitez-u-ndh-elementi.html.

narodnooslobodilačkog odbora, koji je bio profesor na I. muškoj realnoj gimnaziji te asistent na katedri za fiziku na Sveučilištu.[4] Dolazio je iz ugledne obitelji s obzirom na to da je bio sin Milana Ogrizovića, autora drame »Hasanaginica« iz 1909. i poznatog frankovca. U svojim sjećanjima Mahmud Konjhodžić ističe kako se u Zagrebu »pričalo tada o sahrani Bogdana Ogrizovića i pošto je njegov otac, pisac ›Hasanaginice‹, Milan Ogrizović u mladosti bio poznanik Ante Pavelića, Ogrizovićeva majka je, nad grobom svog obješenog sina, poručila svom mužu u grobnici: ›Evo, Milane, ovo ti šalje Ante Pavelić‹. U oglasu o vješanju ustaše se nisu tada usudili da kod imena Bogdana Ogrizovića stave očevo ime Milan, već su kao očevo ime stavili lažno – Ivan. Ali čitav je grad pričao o pogubljenju sina pisca ›Hasanaginice‹, Milana Ogrizovića.«[5] Likvidacija Ogrizovića i još petnaest osoba od kojih je većina bila povezana s Narodnooslobodilačkim pokretom (NOP) izazvala je duboko negativne reakcije u Zagrebu i van njega. Radilo se o prvom takvom ubojstvu građana koji su bili pritvoreni radi protudržavnog djelovanja ili sumnji na protudržavno djelovanje u smislu povezanosti s NOP-om te je sukladno tome konsternacija građana je bila velika. »Ubojstvo šesnaestorice boraca, kako su tada pripovijedali borci koji su stigli iz Zagreba u Posavinu na oslobođeno područje, zaista je bolno odjeknulo u Zagrebu i svim selima okolice. Čule su se svuda riječi osude i užasnih prijetnji zločincima.«[6] Takvo stanje potvrđuju i izvještaji iz Zagreba od kojih jedan ističe kako »vješanje talaca u Dubravi nije dobro sjelo građanima te je do određene mjere diskvalificiralo režim. Sa svih strana čuje se jako ogorčenje i javna kritika/ čak i tamo pred vješanima su

[4] Ivo Goldstein, Zagreb: 1941.-1945 (Zagreb: Novi Liber, 2011), 272–273.
[5] Mahmud Konjhodžić, » Mala redakcija u Zagrebu«, u Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945., sv. 3 (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH : Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske : Školska knjiga, 1984), 140.
[6] Ibid.

mase – pojedinci – glasno kritikovali/ i možemo reći da nije imalo onaj cilj, koji su ustaše i okupatori željeli postići – osjeća se ogorčenje.«[7]

Iako odmazde nad taocima nisu predstavljale neku novu praksu u svakodnevici Zagreba i njegove okolice[8], kraj te 1943. godine predstavlja onu točku u radikalizaciji ustaškog režima gdje se teror koji je bio uobičajen za područja Banije, Korduna i Like sada seli na cijeli prostor NDH pa tako i u njezin glavni grad. Posljedica je to kontinuiranog procesa delegitimacije režima što putem njegovih potpuno neprihvatljivih politika što putem promijenjene ratne dinamike s obzirom na kapitulaciju Kraljevine Italije, napredak koji su na svim bojišnicama ostvarivali saveznici i posljedično jačanje NOP-a diljem zemlje pa tako i u neposrednom okruženju Zagreba. Rat koji se do tada u punom opsegu vodio na bosanskom dijelu NDH sada je došao i u neposrednu okolicu njenog glavnog grada. Da se ta situacija osjećala i među stanovništvom Zagreba govore brojni primjeri pa se tako Krleža sjeća »Titovih topova kako gunđaju čitave noći oko Zagreba« u 1943. i 1944. godini.[9] Grad se nalazio u gotovo potpunom okruženju od strane partizanskih straža i možda najslikovitiji primjer koji nam govori o gotovo kobnoj situaciji u kojoj se NDH nalazila u jesen 1943. godine jesu svinje koje su kao bombe tada ispadale nad Zagrebom jer je jedini način da

[7] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 1, KP-66/1265.
[8] Nijemci su 27. studenog 1943. godine za odmazdu radi partizanskog napada na njihovu postrojbu, pri čemu su imali osam mrtvih, strijeljali dvadeset vrbovačkih mještana među kojima se nalazio i jedan domobran koji je u to vrijeme bio na dopustu. Vidi: Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj: 1941-1945 (Zagreb: Savjet za izdavanje »Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941-1945«, 1981) Knjiga 7, Dok. br. 107, 409-410. U razgovoru koji Milovan Kovačević vodi u zatočeništvu na Rebru sa svojom ženom, a koji je prenesen u biografskom romanu koji je napisan na temelju njegovih sjećanja, vidljiva je sva Milovanova ravnodušnost kada ženi objašnjava da je on zapravo talac. Očito je da se radilo o gotovo normaliziranoj situaciji kojoj je dio građana grada Zagreba bio izložen tijekom ustaške vlasti u gradu. Vidi: Andrija Kovačević, Zlata Bujan-Kovačević, i Ivan Supek, Bijeg s vješala: povijest jedne borbe, Biblioteka Srednji put, knj. 3 (Zagreb: Disput, 2002), 98.
[9] »Titovi topovi gunđaju čitave noći oko Zagreba – Slike partizana«, pristupljeno 08. siječanj 2017., http://slikepartizana.com/titovi-topovi-gundaju-citave-noci-oko-zagreba/.

se ta vrsta robe preveze iz Koprivnice u Zagreb bio avionom. Jednom je prilikom, navodno, pošiljka ispala iz aviona u letu nad Zagrebom.[10]

Ubojstvo šesnaest osoba vješanjem na rasvjetne i telefonske stupove Maksimirske ulice koja je povezivala grad s tadašnjom periferijom Dubravom uslijedilo je kao ustaški odgovor na partizansku akciju koja je izvedena nedaleko od stratišta u Sponici kraj Sesveta u noći s 18. na 19. prosinca. Naime, pod okriljem noći pripadnici prvog voda Turopoljske diverzantske čete zajedno s Turopoljsko-posavskim partizanskim odredom razoružali su domobransku posadu koja je čuvala najveće skladište vojne municije u NDH. Nakon razoružavanja posade stanovnici okolice obližnjih sela Rugvice, Ježeva i Oborova su, obučeni u domobranske uniforme, organizirali prebacivanje zatečenog materijala na oslobođeni teritorij koji su transportirali s 37 zaprežnih kola. Nakon toga je izvršena evakuacija stanovništva sela Sopnice te se potom pristupilo miniranju sva tri skladišta municije na toj lokaciji. Tri eksplozije koje su uslijedile nanijele su prije svega gubitke njemačkim i domobranskim jedinicama koje su upravo pristizale u pomoć već razoružanoj domobranskoj straži skladišta. Eksplozije su bile toliko jake da su probudile i protresle cijeli Zagreb u sitnim noćnim satima. Drugi dan su mjesto eksplozije obišli i ministar oružništva i njemački povjerenik u NDH, Glaise von Horstenau te potonji zaključuje kako je »od samog skladišta (streljiva hrvatskog zrakoplovstva) ostao samo divovski krater, na čijem je dnu upravo veselo izbijao novonastali izvor vode.«[11] Akcija u Sopnici indikativno govori o stanju u kojem se NDH nalazila krajem 1943. godine. Više se nije radilo o standardnoj diverzantskoj akciji već o pravom vojno-logističkom poduhvatu koji je

[10] Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Knjiga 6, Dok. br. 135, 389.
[11] Edmund Glaise von Horstenau, Zapisi iz NDH (Zagreb: Disput, 2013), 327–328.; Ivan Hariš-Gromovnik, Dnevnik diverzantskih akcija u Hrvatskoj (Zagreb: Spektar, 1977), 233–234.; Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj Knjiga 7, Dok. br. 170, 682. ; ibid., Knjiga 7, Dok. br. 165, 670.

podrazumijevao prethodne obavještajne radnje, koji je uključivao prepad na domobransku stražu koja se predala bez ispaljenog metka, kako navodi Glaise von Horstenau, te koji je uključivao tijesnu suradnju partizanskog odreda sa stanovništvom Sopnice a koje je bilo evakuirano, te naposljetku tijesnu suradnju partizanskog odreda s lokalnim ruralnim stanovništvom neposredne okolice Zagreba. Uspješna evakuacija zaplijenjenog materijala s 37 zaprežnih kola bila je moguća pod uvjetom da snage NDH nisu bile u stanju na zadovoljavajući način kontrolirati okolicu, a posljedično tome partizanske snage jesu, te da postoji ozbiljna potpora lokalnog stanovništva NOP-u.

Po NOP pozitivna politička dinamika u okolici Zagreba se prenosila i na stanje u samom gradu. Ne uzimajući u obzir, za sada, realne i u trenucima kobne partijske organizacijske probleme, raspoloženje u gradu je krajem 1943. godine bilo i više nego pozitivno po pitanju NOP-a. U izvještaju koji je na kraju svog mandata koncem 1943. godine kao instruktor povjerenstva Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske za Sjevernu Hrvatsku sastavila Lepa Perović Zina ističe se da su simpatije koje NOP uživa u gradu »ogromne« te da je s obzirom na to mobilizacija koja se provodi u »strašnom nesrazmjeru«.[12]

Dva međusobno povezana događaja koja su se zbila u razmaku od 36 sati pokazuju nam do koje je mjere ustaški režim bio izazvan od strane NOP-a i na koji je način odlučio odgovoriti. Nesmiljena represija prema sve širim skupinama stanovništva će biti centralni mehanizam održanja ustaškog režima na vlasti. Bio je to potez kojim je ustaški režim odlučio odgovoriti na sve veći izazov koji je predstavljao NOP sa svojim premreženim aktivistima u gradu, na njegovoj periferiji, a onda i vani, u šumi. Do radikalizacije nasilja dolazi nakon ozbiljne krize režima koja je ponajprije bila vidljiva u konstantnom padu potpore režimu, a koji je bio posljedica njegova narušenog legitimiteta. Takva

[12] HR-HDA-1723, Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske Zagreb, Kutija 1, KP-66/1253.

situacija bila je posljedica cijelog niza faktora. Dominantno gledište u dosadašnjoj historiografiji polazi prije svega od samog čina kapitulacije fašističke Kraljevine Italije početkom rujna 1943. godine, koji je definitivno naznačio promjenu ratne sreće u širem ratnom sukobu. Iako je navedeni razlog sasvim sigurno bitna kockica u mozaiku kojim pokušavamo objasniti nastalo stanje, stava smo da dio objašnjenja leži i u aktivnostima NOP-a čiji je cilj bilo političko i vojno uništenje NDH i ustaškog pokreta. Svojim bespoštednim i kontinuiranim vojnim te političkim radom, što kroz oružani sukob što kroz razvoj i raspačavanje propagande u smislu afirmacije kontrahegemonijskog narativa, partizanski je pokret uspio nanijeti ozbiljnu štetu NDH i njezinim vlastodršcima te na taj način privući brojne simpatije građana prema svojem političkom cilju. U cilju održanja na vlasti i pokušaju suprotstavljanja organizacijama NOP-a u gradu, ustaški režim ulazi u proces radikalizacije represije. To se događa u uvjetima kada ustaškom režimu ne preostaje puno prostora u korištenju ideološkog aparata kojim bi na jedan suvisao način osigurao potporu stanovništva svojem političkom cilju jer svaki tip propagande biva demantiram realnim materijalnim uvjetima svakodnevice u obliku partizanskih straža na periferiji grada, poremećaja u prometu grada, neadekvatnog pristupa osnovnim dobrima modernog života (voda, struja, ogrjev), nefunkcioniranja distribucije i općeg nedostatka osnovnih prehrambenih namirnica te sve većeg i masovnijeg neodobravanja i otpora ustaškom režimu. U tim uvjetima se ustaški režim odlučuje na radikalizaciju represije kao centralnog mehanizma putem kojeg se nastoji održati na vlasti pri čemu, vidjet ćemo, ne zanemaruje ni ideološke napore koje provodi u smjeru ostvarenja tog cilja. Ta radikalizacija represije će biti trajno i ključno obilježje uvjeta rada aktivista NOP-a u gradu Zagrebu i njegovoj okolici tijekom 1944. godine pa sve do kraja rata.

Ovaj rad polazi od premise da period od kraja 1943. godine pa sve do veljače 1945. godine kada pada zadnji Mjesni komitet Komunističke partije Hrvatske u Zagrebu (MK KPH Zagreb) predstavlja kompaktan i specifičan period u periodizaciji povijesti NOP-a u gradu Zagrebu. Iako su se studije koje su se bavile fenomenom NOP-a u gradu Zagrebu uglavnom koncentrirale na događaje iz prvih godina rata, gotovo svi primjećuju stanovite promjene u uvjetima funkcioniranja NDH tijekom Drugog svjetskog rata. Te stanovite promjene se manje-više manifestiraju u povećanju represije kojoj su NOP-ovi aktivisti i šire stanovništvo bili izloženi: tijekom perioda kojim se bavimo u Zagrebu izmijenilo se čak četvoro instruktora Povjerenstva CK KPH za Sjevernu Hrvatsku, koji su slani u Zagreb da rukovode gradskom organizacijom jer se ova nekoliko puta prije i za vrijeme perioda kojim se bavimo nalazila potpuno ›pometena‹ od strane ustaškog represivnog aparata. Ovaj rad je historiografski pokušaj rekonstrukcije rada organizacija NOP-a u gradu Zagrebu tijekom 1944. godine i društvenog konteksta u kojem se taj rad odvijao.

II. Materijalni uvjeti u gradu

Nakon što su događaji kojima se bavimo postali prošlost te uz svu dobrobit koju nam pruža vremenska distanca možemo vrlo jasno uočiti kako je dinamika koja će Zagreb dovesti do situacije u kojoj se nalazio tijekom 1944. godine i zadnjih mjeseci rata bila jasno vidljiva već od samog osnivanja NDH. NDH je naslijedila sve ključne ekonomske probleme u kojima je Kraljevina Jugoslavija grcala još od velike ekonomske krize s kraja dvadesetih i za koje nije mogla pronaći rješenje sve do kraja svoga postojanja. I nije da ustaškom režimu ti problemi nisu bili bitni, dapače ustaški režim ih je namjeravao riješiti genocidnim politikama prema svim »stranim elementima« u nacionalnom biću,

a koje je držao odgovornima za takvo ekonomsko stanje.[13] Uz katastrofu na svim razinama koju su sijale genocidne politike masovnih ubojstava, takvu losu i naslijeđenu ekonomsku situaciju u NDH je još dodatno pogoršavao kolonijalni odnos na koji je NDH pristala u vezi sa svojim političkim saveznicima nacističkim Trećim Reichom i fašističkom Kraljevinom Italijom.[14]

Problemi prehrane i opskrbe gradskog stanovništva, iako prisutni u cijelom periodu postojanja NDH[15], postali su akutni od ljeta 1943. godine kada se grad praktički nalazi u partizanskom okruženju.[16] Prema Narcisi Lengel Krizman, »tereni koji su kontrolirale partizanske jedinice približili su se do desetak i manje kilometara od gradskog centra pa je tako onemogućena doprema hrane iz okolice i udaljenih područja«.[17] Koliko je takva vojno-politička situacija dodatno zaoštrila već postojeće ekonomske probleme u NDH i Zagrebu najilustrativnije govori izvještaj Juliusa Schmidlina, poslanika međunarodnog Crvenog križa u NDH, u kojem on zadnjih dana 1943. godine bilježi kako je »Zagreb danas grad koji je u okruženju i pod opsadom partizana. Kako nisu moguće dostave zbog toga nastaju veliki nedostaci živežnih namirnica.[18]

[13] Rory Yeomans, »Eradicating ›Undesired Elements‹«, u Racial Science in Hitler's New Europe, 1938–1945, ur. Anton Weiss-Wendt i Rory Yeomans (Lincoln and London: University of Nebraska Press, 2013), 201.
[14] Vidi: Jozo Tomasevich, Rat i revolucija u Jugoslaviji: okupacija i kolaboracija: 1941-1945 (Zagreb: EPH : Novi liber, 2010), 683-780.
[15] Tijekom demonstracija na tržnici u Branimirovoj ulici koje su izbile 23.3.1942. godine zbog nedostatka krumpira ubijena je jedna osoba, a njih više ranjeno. Nekoliko stotina ljudi je došlo u sukob s policijom u siječnju 1943. godine prilikom dijeljenja doznaka za obuću na prostoru tadašnjeg Zagrebačkog zbora. Vidi: »Kartografija otpora«, Kartografija otpora, pristupljeno 12. januar 2017., http://www.kartografija-otpora.org/hr/; Narcisa Lengel-Krizman, »Narodnooslobodilački pokret u Zagrebu 1941-1945. godine«, u: Leopold Kobsa (ed.) et al., Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji: materijali sa znanstvenog skupa održanog u Zagrebu 29. i 30. lipnja 1970. u povodu 25. godišnjice oslobođenja grada Zagreba, Zagreb: IHRPH, 1971., 45.
[16] Goldstein, Zagreb, 171.
[17] Narcisa Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-u (Globus, 1980), 63.
[18] Mario Kevo i Tatjana Melnik, ur., Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne države Hrvatske: dokumenti: knjiga 1 (Slavonski Brod : Zagreb: Jasenovac: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje; Hrvatski državni arhiv; Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2009), Dok. br. 29, 161.

Naravno, takvo stanje strašno povećava cijene živežnih namirnica.« Dva mjeseca nakon, u veljači 1944. godine, Schmidlin javlja u Genevu kako su uslijed inflacije dotadašnja novčana sredstva koja su slana prema njegovom uredu nedostatna te moli za povećanje sredstava.[19] Iako će vojno-politička situacija u smislu obruča u okolici Zagreba varirati u intenzitetu[20] partizanska će prijetnja kontinuirano ostati te će se manevarski prostor koji je NDH mogla koristiti u okolici Zagreba, zahvaljujući prostoru koji je mogla kontrolirati, do kraja rata reducirati. Takva situacija će samo akutnije utjecati na divljanje cijena najosnovnije robe koju je bilo teško dopremiti u Zagreb, a koja je opet bila potrebna za život građana. Nestašicom robe svake vrste bile su pogođene sve skupine stanovništva pa tako Glaise von Horstenau, njemački opunomoćeni general u NDH, početkom 1944. godine tvrdi kako već tjednima nije vidio komadić maslaca ni u svom domaćinstvu ni u njemačkom poslanstvu.[21]

Koliko je život bio težak u Zagrebu pod NDH razvidno je iz situacije u kojoj je početkom 1944. godine najveća moguća plaća kvalificiranog radnika iznosila 10.800 kuna dok je za nekvalificiranog radnika najmanja iznosila 4.800 kuna. S tim budžetom radnik je trebao preživjeti u Zagrebu u kojem se cijena na slobodnom tržištu, za robu koja je bila dozvoljena da se tako distribuira, izjednačila s cijenom na crnom tržištu pa je tako cijena jednog kilograma brašna iznosila 500 do 600 kuna dok su kila šećera i litra ulja iznosile od 2000 do 2400 odnosno oko 3.500 kuna.[22] Ustaše su za takvu situaciju optuživale partizanski pokret koji sije kaos i probleme u zemlji te drži grad Zagreb i njegove građane u okruženju. Također su nastojali uvjeriti stanovništvo kako partizani pljačkaju građane koji odlaze u provinciju s namjerom nabave

[19] Ibid. Dok. br. 34, 185.
[20] Goldstein navodi odlazak 13. brigade »Rade Končar« sa Žumberka u sastav 6. ličke divizije kao primjer slabljenja neposrednog pritiska na grad. Vidi: Goldstein, Zagreb, 308.
[21] Edmund Glaise von Horstenau, Zapisi iz NDH, Biblioteka Srednji put, knj. 21 (Zagreb: Disput, 2013), 354.
[22] Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-u, 62.

prehrambenih proizvoda za kojima je vladala nestašica u gradu. Propaganda je u tom periodu ipak imala vrlo ograničen ili gotovo nikakav uspjeh. Sav ideološki aparat države koji je imao sve potrebne uvjete da se reproducira u Zagrebu nije uspio kontrirati brutalnoj životnoj stvarnosti građana koja se zaoštravala, sada i na polju osnovnih uvjeta života.

Kao da nedostatak robe široke potrošnje nije bio dovoljan uteg sam po sebi za ustaški režim u Zagrebu, postojao je i akutni problem energenata radi čega su građanima povremeno bile onemogućene moderne komunalne usluge. Publicist Josip Horvat je u rujnu 1944. godine sreo znanca »koji veli da po Sofijinu putu sve u šesnaest ruše stare hrastove« te cinično zaključuje »kriza goriva, što ćemo«.[23] Takva situacija ne treba čuditi s obzirom da je za zimu 1944/1945. u grad ušlo samo dvjesto vagona ogrjevnog drva koje je onda bilo distribuirano među državnim poduzećima.[24] Zbog pomanjkanja energenata zagrebački tramvaj prestaje voziti nedjeljom već 1943. godine, a linije se konstantno smanjuju tako da su u jesen 1944. godine postojale samo dvije tramvajske linije i to ona od Črnomerca do Maksimira i ona od Trešnjevke do Gupčeve zvijezde koje su vozile samo do 16:30 sati.[25] Tijekom 1944. godine distribucija struje je smanjena za tri četvrtine u odnosu na normalnu potrošnju. Ta redukcija struje je utjecala i na smanjenje vode, a gradska je plinara davala plin samo četiri sata dnevno.[26] Da je redukcija struje utjecala i na proizvodnju općenito nam pobliže govori partijski izvještaj iz Zagreba krajem listopada 1944. godine koji tvrdi da »se je sav privredni život u Zagrebu ukočio. Te da industrija uopšte ne radi radi ograničenja struje koje po danu nema osim

[23] Josip Horvat, Preživjeti u Zagrebu: dnevnik 1943-1945 (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti : Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989), 146.
[24] Bosiljka Janjatović i ostali, ur., Crvena Trešnjevka (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske : Spektar : Skupština općine Trešnjevka, 1982), 232.
[25] Ibid., 229.
[26] Ibid., 232.

u bolnicama te par poduzeća koja rade za prehranu grada.«[27] Za historičara Ivu Goldsteina »dobar pokazatelj normalnosti (ili ›normalnosti‹) života bilo je održavanje osnovnoškolske ili srednjoškolske nastave.« On iznosi podatke kako je zbog nedostatka ogrjevnog drva nastava u zimi sa 1943. na 1944. godinu otkazana do početka ožujka, a da se nastava u velikoj mjeri dislocirala s obzirom na to da su škole postale vojne kasarne za Nijemce i jedinice NDH.[28]

Čitamo li dnevnik koji je Josip Horvat vodio tijekom 1944. godine u Zagrebu vidjet ćemo kako je možda jedan od najzastupljenijih fenomena kojima je Horvat bio izložen, uz kartaške partije, bio i fenomen zračnih uzbuna. Zagreb je od 1944. godine pa onda sve do kraja rata bio stalno izložen zračnim napadima savezničkih snaga. Prvi zračni napad se dogodio u veljači 1944. godine i cilj mu je bio aerodrom na Borongaju, ali je gađano i područje glavnog željezničkog kolodvora. Tijekom rata gađani su razni drugi vojni, proizvodni i komunalni ciljevi po gradu s manje ili više uspjeha te s manje ili više civilnih žrtava. Tijekom rata grad je bombardiran 21 puta te su kao posljedica tih bombardiranja poginule 554 osobe od kojih je bilo samo 38 vojnika.[29] Stalne uzbune, iako većinu vremena lažne, remetile su normalni ritam grada te su građanima dodatno narušavale normalnost života za čiju je organizaciju bila odgovorna država. Da su uzbune stvarale stvarnu paniku među građanima svjedoče brojni primjeri, a za izdvojiti je jedan partizanski izvještaj iz veljače koji spominje gužve koje se stvaraju u Šestinama prilikom zračnih uzbuna jer »ustaška gospoda i Nijemci lete iz Zagreba automobilima«.[30]

U uvjetima općeg raspada gradskog ekonomskog i komunalnog sustava situaciju je dodatno otežavala činjenica da se stanovništvo grada u najmanju ruku udvostručilo. Kako je NOP diljem NDH jačao i oslobađao određene

[27] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 2, KP-68/1419.
[28] Goldstein, Zagreb, 269.
[29] Ibid., 255–256, 263.
[30] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 362, 209-1944.

dijelove zemlje tako su dijelovi stanovništva koji su na razne načine bili povezani s ustaškim pokretom ili NDH bježali prema Zagrebu. Kako se rat primicao kraju, Zagreb je ostajao kao jedino uporište koje su ustaše mogle donekle kontrolirati, a to potvrđuje i izvještaj Ernsta Ficka, general bojnika Waffen SS-a iz ožujka 1944. u kojem tvrdi sljedeće: »Kad je riječ o vlasti i moći, dr. Ante Pavelić tek je gradonačelnik Zagreba, bez predgrađa.«[31] U tim uvjetima populacija grada je narasla s predratnih 220.000 stanovnika na brojku od 417.000 početkom 1944. godine. Ta brojka se samo povećavala kako se rat približavao kraju i kako su se u grad slijevale rijeke vojnika i izbjeglica koji su bili povezani sa silama osovine.[32] Po završetku rata broj stanovnika u gradu je iznosio 450.000.[33] Takav enormni rast populacije sasvim sigurno nije pridonio normalizaciji života u gradu pa se tako vrlo brzo ionako akutno stambeno pitanje još više pogoršalo.[34] Indikativnu sliku raspada nudi jedan od OZN-inih obavještajaca u prosincu 1944. godine koji ističe da je grad »Zagreb je pun bjegunaca, a naročito su pridošli dalmatinske ustaške obitelji, tako da su sve veće kavane i gostionice zauzete po tim izbjeglicama iz Dalmacije i to tako da građanstvo može da ih posmatra, njih i njihove krevete kroz izloge tih gostionica. Mnoga djeca su bosa, a žene pune ušiju.«[35]

Ako uzmemo u obzir sve ove navedene probleme u funkcioniranju grada vidjeti ćemo kako je ustaški režim iz godine u godinu od svog osnivanja imao sve teži izazov u održavanju garantiranog reda. Organizacija komunalnog života se tijekom 1944. godine gotovo progresivno raspadala pred očima građana, a grad je tonuo u jednoj spirali prema sve većem rasulu. Za tu sliku grada, a onda

[31] Citirano u: Goldstein, Zagreb, 309.
[32] Jedan od obavještajnih izvještaja OZN-e iz Zagreba krajem studenoga 1944. godine ističe kako se u Zagrebu tada nalazilo oko 100.000 izbjeglica iz Srijema i skoro toliko vojske. Vidi: HR-HDA-1491, »Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku«, 2.228., 62.
[33] Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-u, 53.; Goldstein, Zagreb, 310.
[34] HR-HDA-1491, »Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku«, 2.228., 36.
[35] Ibid., 5.2.14., 117.

i njegove svakidašnjice, većina građana je nužno držala odgovornima ustašku vlast pa je stoga potpora ustaškom režimu bila u konstantnom opadanju. U tim uvjetima ustaška propaganda je sve više gubila na kredibilitetu te je sve manje bila u mogućnosti da ispunjava svoju funkciju, a to je da kod građana osigura podršku i pristanak ustaškoj vlasti. S obzirom na rapidno opadanje efikasnosti propagande i medija kao mehanizma održavanja na vlasti, ustaški je režim pristupio radikalizaciji represije. Ta radikalizacija nije bila izolirana samo na Zagreb nego se ona odnosila na cijelo područje sjeverozapadne Hrvatske u kojem je od 1943. godine ustaški režim bio snažno izazvan od strane NOP-a. Razlika pak između Zagreba i sjeverozapadne Hrvatske je bila ta da je ustaški režim u urbanom prostoru mogao puno efikasnije provoditi represivne mjere jer je lakše kontrolirao taj prostor s obzirom na gradsku infrastrukturu te razgranatu mrežu obavještajaca, policajaca, vojnika te civilnih konfidenata sklonih NDH koji je, kako se NDH smanjivala, u Zagrebu bilo sve više.

III. Struktura NOP-a Zagreba 1944. godine

Ubrzo nakon katastrofe koju je partijska organizacija u gradu Zagrebu doživjela u zimu 1941/1942. godine zaključeno je kako je Zagreb neadekvatno okruženje u kojem bi mogao djelovati Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske (CK KPH) i viša partijska rukovodstva koja su trebala voditi ustanak. Tijekom proljeća 1942. godine izvučeni su svi važni partijski kadrovi iz grada nakon čega su se pridružili partizanskim jedinicama u provinciji. Kako bi se održala veza između Zagreba, Slavonije, odnosno cijelim terenom sjeverno od Save sa CK KPH osnovano je Povjerenstvo CK KPH za Slavoniju koje je kasnije u kolovozu 1943. godine preimenovano u Povjerenstvo CK KPH za sjevernu

Hrvatsku.[36] To povjerenstvo je imalo zadaću rukovoditi i organizirati partijske organizacije i organizacije NOP-a na tom terenu koji je u to vrijeme gotovo u potpunosti bio pod kontrolom i suverenitetom NDH. Povjerenstvo je bilo sastavljeno od nekoliko članova od kojih su pojedini bili zaduženi za grad Zagreb. Potreba za takvim tipom aktivnosti je bila bjelodana naprosto iz razloga jer su aktivisti i organizacije u gradu bile pod konstantnim udarom ustaškog represivnog aparata te je bilo nužno konsolidirati organizaciju s vremena na vrijeme pogotovo kad se uzme u obzir da su glavna karakteristika cijelog ratnog perioda bili konstantni padovi unutar gradske organizacije NOP-a. Na dužnosti povjerenika CK KPH izmjenjivali su se Grga Jankez (veljača do svibanj 1942. godine), Ivica Krajačić (mijenjao je Ivu Marinkovića u vremenu kad mu je bio onemogućen pristup Zagrebu, svibanj do rujan 1942. godine) te Ivo Marinković (rujan 1942. do veljača 1943. godine) koji je bio sekretar Povjerenstva. Nakon uhićenja i pogibije Ive Marinkovića u gradu je od povjerenstva ostala jedino Lepa Perović Zina koja je nastavila voditi organizaciju do kraja 1943. godine.[37] Uloga instruktora CK KPH u gradu Zagrebu je bila da nadgleda i pomaže rad partijskih i vanpartijskih organizacija NOP-a.[38] Ta uloga se činila neobično bitnom jer se gotovo svi autori slažu da je

[36] Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Knjiga 5, Dok. br. 232, 803. ibid., Knjiga 5, Dok. br. 256, 887.; Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-u, 131.; Ivan Jelić, Komunistička partija Hrvatske: 1937-1945. Sv. 2, Plava biblioteka (Zagreb: Globus, 1981), 218–219.

[37] Lepa Perović je došla u Zagreb kao politički radnik s oslobođenog teritorija po nalogu CK KPH u studenom 1942. godine. S njom zajedno su došli i Perica Dozet i Milutin Baltić koji su u međuvremenu otišli iz grada. Vidi: Lepa Perović, »Ilegalni partijski rad u Zagrebu«, u Zbornik sjećanja Zagreb 1941-19145., tom 4 (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske: Školska knjiga, 1982), 8–17.

[38] Anka Berus, »Bilješke o radu Povjerenstva Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske u Zagrebu od 1942. do 1943. i Povjerenstva Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske za sjevernu Hrvatsku od 1943. do 1944.«, u Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji (Varaždin: Zagreb: Zajednica općina memorijalnog područja Kalnik: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1976), 56–75; Narcisa Lengel-Krizman, »Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941-1945.«, Časopis za suvremenu povijest II–III (1971.): 69.; Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-u, 119–120, 124.

jedan od ključnih problema partijske organizacije, a onda i organizacija NOP-a, proizlazio iz mladosti i neiskustva partijskog kadra s obzirom da su aktivisti bili izloženi stalnoj represiji pa su ili uhićivani od strane policije ili bili prisiljeni bježati iz grada zbog toga što su bili kompromitirani. U tim uvjetima jednostavno nije bilo prilike za političko i organizacijsko sazrijevanje kadrova. Lepu Perović je na mjestu instruktora Povjerenstva naslijedio Milan Mišković koji se u Zagrebu pojavio u studenom 1943. godine i ostao do početka lipnja 1944. godine. Njega je pak naslijedio Norbert Veber Šaban koji je kao instruktor ostao do kraja 1944. godine nakon čega ga je zamijenila zadnja instruktorica u Zagrebu, Živka Bibanović-Nemčić, koja je na toj poziciji sudjelovala u oslobođenju grada 8. svibnja 1945. godine. Instruktori su održavali vezu s Povjerenstvom te Okružnim i Oblasnim komitetom Komunističke partije Hrvatske Zagreb. To su bile prve više partijske instance koje su rukovodile organizacijom izvana te prosljeđivale izvještaje na CK KPH kao najvišu instancu republičke razine.

U samom gradu, kao i diljem Jugoslavije, organizacije NOP-a su dijeljene na partijske i vanpartijske organizacije. Partija je bila ta koja je okupljala oko sebe narodnu frontu, a koja se manifestirala u raznim vanpartijskim organizacijama koje su omogućavale efikasniji rad na ispunjenju političkih ciljeva koji su postavljani pred organizaciju NOP-a u Zagrebu od kojih su u prvom redu bili mobilizacija za potrebe partizanskih jedinica, obavještajna djelatnost i, s vremenom sve manje važna, logistička opskrba partizanskih jedinica.

III.1. Partijske organizacije tijekom 1944. godine

Partijskom organizacijom u gradu rukovodio je Mjesni komitet Komunističke partije Zagreb (MK KPH). On je u prosjeku bio sačinjen od tri do šest članova. Tijekom 1944. godine nastojat će se da uvijek ima šest članova. Članovi MK su

bili osobno zaduženi za održavanje veza s pojedinim dijelovima organizacija NOP-a u Zagrebu.[39] Glavne partijske organizacijske jedinice u gradu putem kojih se držala cijela organizacijska struktura bili su Rajonski komiteti (RK) koji su obuhvaćali rukovođenje partijskim ćelijama. Oni su uglavnom slijedili geografsku/kvartovsku organizacijsku logiku. Rajonski komiteti su također obuhvaćali rukovođenje partijskim ćelijama u raznim velikim poslovnim subjektima pa je tako partijska organizacija na željeznici imala svoj zaseban rajonski komitet, a također su postojali i rajonski komiteti koji su znali obuhvaćati organizacije u nekoliko tvornica pa je tako krajem 1943. godine osnovan rajonski komitet koji je obuhvaćao tvornice Siemens, Rašica, Mullerovu ciglanu i razne druge ulične odbore.[40] Rajonski komiteti su odudarali od geografske logike i u slučajevima kad su obuhvaćali partijski rad unutar manjinskih zajednica kao što su bile zajednice Istrijana i Slovenaca u Zagrebu. Partijske organizacije su tijekom 1944. unutar tih zajednica imale svoje posebne rajonske komitete.[41] Krajem 1943. reorganizirani su rajonski komiteti na način da više nisu sjekli glavne gradske arterije već su iste koristili kao razgraničenja. Na taj način se nastojalo izbjeći da se aktivisti i rukovodioci moraju kretati tim gradskim prostorom te se tako dodatno izlagati opasnosti od uhićenja. Takva prostorna reorganizacija se manje-više zadržala do početka veljače 1945. godine. U njoj su rajonski komiteti bili poredani na način da je I. rajonski komitet obuhvaćao područje Kustošije, II. rajonski komitet obuhvaćao je područje Trešnjevke, III. rajonski komitet je obuhvaćao centar, IV.

[39] Npr. politički sekretar MK KPH Zagreb je održavao vezu sa organizacijskim sekretarom MK KPH Zagreb, sekretarom Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora u Zagrebu te rukovoditeljima ručne tehnike i obavještajne službe. Vidi: Narcisa Lengel-Krizman, »Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1942-1945.«, Časopis za suvremenu povijest III (1972.): 75.

[40] Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-u, 1.

[41] Lengel-Krizman, »Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1942-1945. «, 79.; Narcisa Lengel-Krizman, »Istarski antifašisti i njihova organizacija u Zagrebu tijekom rata«, Istarski mozaik IX, izd. 4–5. (1971.): 177–78.

rajonski komitet je obuhvaćao bolnice na Rebru, Zvijezdi i sve druge klinike, V. rajonski komitet se odnosio na Maksimir, VI. rajonski komitet se odnosio na dijelove centra i dio Trnja, a VII. rajonski komitet se odnosio na željeznicu. Rajonski komiteti su radili na svojim zaduženim područjima osim u slučaju kad su kao posljedica provala i evakuacije iz grada pojedini rajonski komiteti prestajali s radom; u tom tranzicijskom periodu znalo se dogoditi da susjedni RK-i preuzimaju organizaciju i tih područja.[42]

U analizi socijalnog sastava partijskog članstva tijekom 1943. godine Narcisa Lengel-Krizman ističe kako je karakteristično »da i dalje ima najmanje radnika iz većih industrijskih poduzeća, odnosno da su partija i NOP u cjelini imali više utjecaja u onim tvornicama i poduzećima koji su upošljavali manji broj radnika«. Ona uzroke takve dinamike vidi u činjenici da su velika poduzeća vrlo brzo po osnutku NDH podržavljena što je omogućavalo ustaškom režimu veću kontrolu nad radništvom s obzirom da je režim imao utjecaja na kadroviranja, organizaciju posla i društvenog života u tim postrojenjima putem svojih povjerenika i zaposlenika. Krizman ističe da je i jedan dio tih velikih poduzeća bio povojničen, odnosno da je proizvodnja potpala pod domenu vojske te da su radnici koji su radili u takvim poduzećima smatrani da su pod vojnom obvezom.[43] Ali s obzirom na nimalo pozitivnu situaciju u kojoj su se našli radnici sa svojim malim primanjima i rastućom inflacijom ipak možemo primijetiti kako je ustaški režim ulagao zamjetan napor kako bi tu populaciju održao pod kontrolom. Izuzev već navedenih aktivnosti koje su omogućavale ustaškom režimu da utječe na raspoloženje radnika ustaški režim je tijekom 1944. godine dizao radničke nadnice te im se trudio osigurati razne materijalne olakšice pa su tako tijekom 1944. godine radnicima u Zagrebu isplaćene u dva

[42] Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-u, 130.; Takvu organizaciju potvrđuje i partijski izvještaj iz travnja 1944. godine. Vidi: HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 1, KP-67/1289.
[43] Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-u, 129.

navrata pomoći koji su iznosile od 8.000 do 25.000 kuna. No, kao što je to često bio slučaj s ustaškim režimom, ni ovaj puta nije moglo bez represivnih mjera koje su donesene u veljači 1944. godine putem odluke »o zabrani samovoljnog napuštanja službe pod prijetnjom tromjesečnog zatvora i prisilnog rada u trajanju od jedne godine«.[44] Imajući sve ovo na umu možemo zaključiti kako je ustaški režim ipak ulagao određeni napor kako bi zagrebačke radnike svim sredstvima držao dalje od utjecaja NOP-a pa je tako i pribjegavao sofisticiranijim tehnikama osiguranja potpore koje se nisu samo koncentrirale na propagandu.

III.2. Vanpartijske organizacije

Uz striktno partijsku organizaciju u gradu su postojale i vanpartijske organizacije čiji je cilj bio okupljanje i povezivanje svih antifašista u gradu. Te organizacije su zamišljene kao mehanizmi širokog okupljanja putem kojih bi se širile vijesti i ideje vezane uz NOP, a koje se nisu mogle dobivati s obzirom na kontrolu javnog prostora od strane ustaškog režima. Sve te vanpartijske organizacije kao što su Narodnooslobodilački odbori (kasnije Odbori Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte), Antifašistički front žena, Savez komunističke omladine Jugoslavije, Ujedinjeni savez antifašističke omladine Zagreb i Vojni odbori su bili zamišljeni kao politička tijela putem kojih će NOP proširiti svoju aktivističku bazu iz partijske jezgre. Nabrojene organizacije su trebale predstavljati paralelne institucije putem kojih je NOP Zagreba nastojao osigurati potporu svojoj političkoj borbi i njenim ciljevima.

Sve vanpartijske organizacije su slijedile partijsku strukturu organiziranja radi potreba konspiracije u kojoj je postojao sekretar glavnog mjesnog odbora i koji je komunicirao sa zaduženim članom u MK KPH Zagreb. U idealnoj

[44] Janjatović i ostali, Crvena Trešnjevka, 227.

hijerarhijskoj shemi glavni mjesni odbori su onda pokrivali rajonske, rajonski kotarske, a kotarski osnovne odbore koji su bili osnovne organizacije.[45]

Narodnooslobodilački odbori (NOO) koji su predstavljali politička predstavnička tijela izvršne vlasti NOP-a u Zagrebu nisu mogli preuzeti vlast jer su djelovali ilegalno, stoga u kontekstu Zagreba NOO-i poprimaju funkciju Narodne pomoći u smislu da osiguravaju nabavu raznoraznih roba i materijala za potrebe partizanskih jedinica van grada što se često kritizira od strane viših instanci.[46] Izuzev te vrlo pragmatične funkcije, NOO-i u Zagrebu su imali i političku funkciju u smislu da su nastojali okupiti što širi spektar građana u svoj sastav te su na taj način jačali svoju poziciju i poziciju NOP-a. NOO-i su bili zamišljeni kao paralelne institucije koje su u isto vrijeme osnaživale političku poziciju NOP-a dok su slabile političku poziciju NDH u sredini gdje su djelovali ilegalno. Partijska organizacija u Zagrebu je putem NOO-a nastojala izaći iz svoje komunističke jezgre na način da je nastojala okupljati što širi spektar građana oko NOO-a. Između ostalog, jedna od najpoznatijih prosinačkih žrtava, Bogdan Ogrizović, obješen je jer je obnašao funkciju predsjednika Mjesnog NOO-a. Na gradskoj razini svim NOO-ima je rukovodio Mjesni NOO, a ispod njega su bili Rajonski komiteti koji su slijedili rajonski raspored. Rajonski komiteti su se dijelili na Kotarske komitete, a oni su bili sačinjeni od osnovnih organizacijskih jedinica – NOO-a.[47] U Zagrebu od kolovoza 1944. godine NOO-i prelaze u Odbore Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte (JNOF) koji su postali politička tijela koja su zastupala i plasirala političku poziciju NOP-a što su u Zagrebu, uz logističku

[45] Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Knjiga 9, Dok. br. 17, 100.
[46] Nacisa Lengel-Krizman, »O nekim pitanjima organizacije i djelovanja NOO-a i odbora JNOF-a u Zagrebu za vrijeme NOB-a«, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 4, izd. 1 (18. listopad 1973.): 200.
[47] Ibid., 204.; Juraj Barbarić, »Pregled djelatnosti organizacija NOP-a u Zagrebu 1941-1945. «, u Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, sv. II (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1971), 134.

funkciju, NOO-i cijelo vrijeme svog postojanja i bili.[48] Prema uputama koje je slalo političko rukovodstvo u Zagreb »odbori JNOF-a morali su se osnivati u svim poduzećima, ustanovama, radionicama, bolnicama, školama, ulicama, jednom riječju svuda. Ti su odbori trebali oko sebe okupljati na vrlo elastičan način sve pristaše NOP-a na jednom mjestu […].«[49] Prema izvještaju MNOO-a za prosinac 1943. godine u Zagrebu su funkcionirala 104 NOO-a koji su okupljali 173 aktivista i vezali 2400 antifašista.[50] Tijekom rujna odbori JNOF-a su preko svog Mjesnog, 25 kotarskih i 117 osnovnih odbora okupljali sličan broj ljudi koji je iznosio 497 članova i 2307 aktivista.[51] Iako nakon tog perioda gotovo da i nema sačuvanih podataka o brojčanom kretanju odbora i njihovih članova, povjesničarka Narcisa Lengel-Krizman navodi kako se »prema nekim dokumentima čini da krajem 1944. u gradu djeluje oko 600 odbora JNOF-a.«[52]

Vanpartijske organizacije su još uključivale Antifašistički front žena (AFŽ), Ujedinjeni savez antifašističke omladine Hrvatske (USAOH) te Vojne odbore (VO). Prve dvije organizacije su imale zadaću da na jednoj široj osnovi okupljaju antifašiste u organizacijama koje su bile prilagođene skupinama koje se nastojalo privući u NOP dok je treća organizacija imala za cilj i logističku i obavještajnu djelatnost unutar vojnih snaga NDH.

AFŽ Zagreb je okupljao žene u Zagrebu. Njegova najviša instanca bio je Mjesni odbor u koji su ulazile članice Kotarskih odbora AFŽ-a koji su odgovarali rajonskim podjelama. Kotarski odbori su onda držali vezu s odborima na svom definiranom području. MK KPH je smatrao da je rad Mjesnog odbora, a onda

[48] Lengel-Krizman, »O nekim pitanjima organizacije i djelovanja NOO-a i odbora JNOF-a u Zagrebu za vrijeme NOB-a«, 210–211.
[49] Ibid., 212.
[50] Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj Knjiga 8, Dok. br. 34, 164.
[51] Lengel-Krizman, »O nekim pitanjima organizacije i djelovanja NOO-a i odbora JNOF-a u Zagrebu za vrijeme NOB-a«, 212.
[52] Ibid., 213.

i njegovih nižih instanci nezadovoljavajući. Falilo je dosta materijala pa je ocjena da se premalo politički radilo sa ženama koje onda nisu pravilno shvaćale liniju NOB-a, a posljedica toga je bila nedovoljna obuhvaćenost žena u Zagrebu.[53] Bio je to standardni prigovor koji se lako mogao prebaciti svakoj partijskoj i vanpartijskoj organizaciji u gradu početkom 1944. godine. U ožujku je AFŽ obuhvaćao 174 članice i 503 simpatizerke te je održano ukupno 57 kućnih konferencija. Od svibnja do kolovoza je poseban rad sa ženama prekinut zbog pogrešno tumačenih uputa CK KPJ pa je rasformiran AFŽ, a zaključak savjetovanja u Povjerenstvu CK KPH za Sjevernu Hrvatsku je išao u smjeru da se dotadašnje aktivistice priključe NOO-ima te da se sve žene koje rade u konspirativnim uvjetima pusti u partiju. AFŽ je ponovo osnovan u kolovozu 1944. kada se partijska i vanpartijska organizacija praktički diže od nule. U tim okolnostima se odbori AFŽ-a priključuju radu odbora JNOF-a.[54]

Razni partijski izvještaji iz Zagreba tijekom 1944. godine tretiraju i definiraju SKOJ kao vanpartijsku organizaciju. Bitno je istaknuti kako je organizacija SKOJ-a, u odnosu na druge već spomenute vanpartijske organizacije, imala vrlo jasno istaknutu ideološku strukturu te su članovi SKOJ-a bili oni aktivisti koji su na određeni način aspirirali članstvu u partiji slažući se i identificirajući s partijskim političkim programom. Iako su u kontekstu Zagreba te linije bile nešto elastičnije zbog specifičnih uvjeta funkcioniranja svih organizacija NOP-a, SKOJ je isprva bio važan dio organizacije NOP-a, a onda i same partijske organizacije jer je iz njega regrutirano partijsko članstvo. Reorganizacijom u proljeće 1943. godine SKOJ je bio podijeljen, s obzirom na područje rada, na tri rukovodstva tako da je od tada postojao radnički, studentski

[53] Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Knjiga 8, Dok. br. 66, 346.
[54] Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-u, 179.; Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Knjiga 9, Dok. br. 17, 102.; ibid., Knjiga 9, Dok. br. 170, 944.

i srednjoškolski SKOJ.[55] Iz izvještaja MK KPH za Zagreb nalazimo šturu informaciju o SKOJ-u čiji je Mjesni komitet SKOJ-a, koji je rukovodio svim organizacijama SKOJ-a, uključivao troje članova od kojih je svaki predstavljao jedno rukovodstvo. Zadaci koji su se tada postavljali pred SKOJ bili su »formiranje skojevskih grupa i odbora USAOH-a, organiziranje USAOH-a, organiziranje radničke omladine po rajonima/partijskim« te bitan zadatak koji je trebao definirati karakter aktivista i njegovog rada na način da je podrazumijevao »točno fiksiranje tko je skojevac, a tko član USAOH-a«.[56] Za provale koje su pogodile partiju u travnju, svibnju i lipnju 1944. godine gradska organizacija je smatrala kako najveća odgovornost leži na SKOJ-u zbog njegove konstante izloženosti padovima. Nakon travanjskog pada Božene Hršak, sekretara MK SKOJ-a, do jeseni 1944. godine se nije ni pokušavalo pristupiti organiziranju SKOJ-a. Iako se krajem godine pokušalo ponovo osnovati gradsku organizaciju SKOJ-a zbog provala koje su se dogodile krajem 1944. i početkom 1945. godine od tog pothvata se ponovo odustaje. Od travnja 1944. godine s mladima se radilo na način da ih se vezalo uz partijske odbore, NOO-e i kasnije odbore JNOF-a.[57]

Ujedinjeni savez antifašističke omladine Hrvatske trebali su biti odbori koji bi okupljali antifašiste u jednoj organizacijskoj jedinici kao što je ulica, školski razred, klub ili nešto slično. Odbori USAOH-a su zamišljeni kao elastične organizacije putem kojih bi se mladi ljudi politički povezivali bez rigoroznih

[55] Boris Bakrač, »Ne smijemo ih zaboraviti«, u Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945., sv. 4 (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH : Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske : Školska knjiga, 1984), 28.
[56] Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Knjiga 8, Dok. br. 66, 349.
[57] Milutin Baltić, »Ponovo u Zagrebu«, u Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945., sv. 4 (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH : Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske : Školska knjiga, 1984), 132–133.; Narcisa Lengel-Krizman, »Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu u toku rata«, u Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, sv. II (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1971), 160–161.; Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Knjiga 9, Dok. br. 170, 944-945.

organizacijskih i hijerarhijskih formi. Odbori USAOH-a nisu bili zamišljeni da se međusobno povezuju i na taj način riskiraju provalu. Od članova tih odbora koji bi se pokazali kao najsposobniji bi se onda stvarale SKOJ-evske grupe što bi značilo onda ozbiljniji tip organizacije. SKOJ Zagreba je kritiziran od nadređenih instanci da je u USAOH kopirao organizacijski obrazac SKOJ-a te nametnuo krutu organizacijsku formu što je trebalo popraviti. U travnju su djelovali odbori USAOH-a na sveučilištu i u raznim srednjim školama, koji su okupljali 102 člana na sveučilištu i 267 po srednjim školama. Odbori USAOH-a se ukidaju s raspuštanjem SKOJ-a u proljeće 1944. te se od kolovoza ponovo osnivaju.[58]

Vojni odbori su bile organizacije unutar oružanih snaga NDH koje su radile »na prikupljanju novca, oružja, sanitetskog materijala, lijekova, obuće i odjeće, vojničkih odora, uredskog materijala, tiskarskih strojeva, telefona, radiostanica i drugih aparata, a nabavljali su i razne obrasce, iskaznice i propusnice koje su se umnožavale i falsificirale. Usput su prikupljali informacije vojno-obavještajnog i političkog karaktera, ali samo su neki bili uključeni u obavještajnu mrežu MK KPH Zagreb.[59] Neki su organizirali i sabotaže (namještanje oštećenja na vozilima, oružju i zrakoplovima, eksplozije

[58] Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-u, 172–713; HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 364, 234-1944; Lengel-Krizman, »Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu u toku rata«, 159–160.

[59] Iako obavještajna aktivnost nije u centralnom fokusu rada bitno je istaknuti kako je to bio jedan od ključnih zadataka koji se stavljao pred zagrebačku organizaciju NOP-a tijekom cijelog ratnog perioda. Način i organizacija obavještajnog rada mijenjali su se kroz ratne godine. Važno je naglasiti kako su u obavještajnom sustavu veliku i gotovo ključnu ulogu odigrali Vojni odbori i nezavisni obavještajci koji su djelovali preko svojih veza. Od rujna 1944. godine i osnutka Povjereništva OZN-e za Zagreb pred organizaciju se nameću zadaci skupljanja obavještajnih podataka vezanih uz gospodarske subjekte i njihove proizvodne kapacitete te se također nameće i zadataak stvaranja popis suradnika NDH, a sve u cilju efikasnije normalizacije nakon preuzimanja vlasti te kažnjavanja ratnih zločina. Vidi: Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-u, 258-267.; HR-HDA- HR-HDA-1491, »Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku«, 4.3.2., 2.

skladišta, itd.)«.[60] Početkom 1944. godine dvadesetak vojnih odbora je bilo povezano u mrežu kojom je rukovodio Mjesni vojni odbor i tri glavna vojna odbora.[61] Putem vojnih odbora radilo se na povezivanju simpatizera NOP-a unutar vojske NDH, najčešće unutar domobranstva, koje je znalo rezultirati prelaskom cijelih jedinica domobrana u redove Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije tijekom 1944. godine.[62]

IV. Osnovna razvojna dinamika NOP-a tijekom 1944. godine

Čini se da se u drugoj polovici 1943. godine partijska organizacija uspjela konsolidirati od napada kojem je gotovo u kontinuitetu bila izložena od kraja 1941. godine. Već spomenuta Lepa Perović Zina primjećuje kako se u drugoj polovici 1943. godine, osim provale gotovo cijele organizacije na željeznici, nije dogodila niti jedna veća provala unutar organizacije.[63] Partijska organizacija na željeznici je bila izuzetno bitan dio šire organizacije u gradu pa je taj udarac bio sasvim sigurno velik, ali indikativno je da se druge organizacije nisu našle pod udarcima sličnih razmjera. U jednom od partijskih izvještaja iz prosinca 1943. godine ističe se kako se partijsko članstvo povećalo sa 72 člana u studenom na 93 člana u prosincu[64] što govori u prilog tezi o kratkotrajnoj konsolidaciji

[60] Branka Boban, »Vojno-obavještajni rad dr. Karla Radoničića i grupe domobranskih mornaričkih časnika za NOP i veza s I. S. (1943. - 1944.)«, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 44, izd. 1 (20. prosinac 2012.): 349.
[61] Ibid.
[62] Domobranski bojnik Antun Božičković je u noći sa 12. na 13. rujna 1944. godine uspio prebaciti iz Maksimira u partizane cijelu svoju grupu sa kojom je radio koja je obuhvaćala više od 200 ljudi od kojih je bilo 20 časnika i 43 dočasnika. Vidi: Mladen Colić, »Simpatizeri NOP-a u domobranstvu NDH u Zagrebu«, u Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, sv. II (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1971), 276; Jozo Petričević, »Osuđeni na smrt«, Večernji list, 21. i 22. ožujak 1970.; Jozo Petričević, »Uzbuna u ponoć«, Večernji list, 19. ožujak 1970.
[63] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 1, KP-66/1253.
[64] Ibid., Kutija 1, KP-67/1265.

partijske organizacije pa onda i organizacija NOP-a nakon što su se od siječnja do kolovoza 1943. godine »zaredala skoro neprekidno hapšenja i provale.«[65] U međuvremenu je Lepu Perović na poziciji instruktora naslijedio Milan Mišković koji je iz Slavonskog Broda u Zagreb prebačen u studenom 1943. godine. Nakon inicijalnog upoznavanja organizacije i njezinog rada, Mišković je rukovođenje gradskom organizacijom preuzeo nešto prije nove 1944. godine.[66] Što se pak brojnosti partijske organizacije tiče ona se nije mijenjala previše u narednom periodu. U siječnju se organizacija brojčano podigla na 100 članova.[67] U veljači je partijska organizacija brojila 96 članova[68], isti taj broj je zadržan i krajem ožujka.[69] Takva situacija se drastično izmijenila uslijed provala koje su se odvijale od travnja do lipnja 1944. godine.

U zadnjem izvještaju koji će Franjo Krčmarek Tošo, politički sekretar MK KPH Zagreb, napisati prije uhićenja krajem svibnja 1944. godine može se vidjeti da se partijska organizacija nalazila pod udarom, prije svega njezin MK KPH čiji se sastav morao mijenjati zbog uhićenja njegovih članova tijekom travnja. No tadašnji padovi se nisu toliko vidjeli u promjenama u članstvu koje je krajem svibnja 1944. godine iznosilo 88 članova partije.[70] Bitno je istaknuti kako je Povjerenstvo krajem ožujka procjenjivalo da je u gradu 728 ljudi organizirano preko raznih odbora dok su oni svi skupa zahvaćali ukupno 3036 antifašista.[71] Drastična razlika je vidljiva iz izvještaja za kolovoz, koji je ujedno i zadnji sačuvani partijski izvještaj koji je pratio dotadašnji standardni obrazac partijskog obavještavanja MK KPH Zagreb prema Povjerenstvu CK KPH. Prema

[65] Ibid., Kutija 1, KP-66/1253.
[66] Jozo Petričević, »Milan Mišković zamjenjuje Lepu Perović«, Vjesnik, 04. kolovoz 1971.
[67] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 1, KP-67/1289.
[68] Ibid., Kutija 362, 194-1944.
[69] Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Knjiga 9, Dok. br. 17, 99.
[70] Ibid., Knjiga 9, Dok. br. 17, 934-935.; Norbert Veber, »Događaji iz 1944. godine«, u Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945., sv. 4 (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske: Školska knjiga, 1984), 235.
[71] HR-HDA-1220, »Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 12, KP-33/2204.

navedenom izvještaju partija je imala 58 članova od kojih je većina bila bez ikakvog partijskog staža. Bitno je primijetiti kako su u svojstvu kandidata za članstvo bila ukupno 53 aktivista.[72] Takva situacija je bila posljedica jednog od najvećih uhićenja u zagrebačkoj organizaciji do tada. Ujedno je to i zadnji dokument toga tipa koji nam može pomoći u rekonstrukciji brojčanog kretanja partijske organizacije u gradu Zagrebu. Za pretpostaviti je da se brojka članova partije kretala u prosjeku od oko osamdeset članova. To je ujedno i najskromnija procjena članstva s obzirom da se po oslobođenju početkom svibnja 1945. godine javilo 118 članova partije koji su u to vrijeme bili u Zagrebu od kojih trinaestorici nije priznato članstvo, a devetorica su bili isključeni.[73]

V. Anatomija pada kao anatomija funkcioniranja

Iako s pravom možemo konstatirati kako period od jeseni 1943. do travnja 1944. godine predstavlja jedan period partijskog organiziranja kojeg nisu karakterizirali veliki partijski potresi koji bi nastali kao posljedica padova i provale organizacije, to nipošto ne znači da padova nije bilo. Zapravo pojedinačni padovi su se događali na dnevnoj razini. Uhićenja i padovi od strane ustaškog represivnog aparata su bili normalizirana svakodnevica svakog zagrebačkog ilegalca što najbolje potvrđuje osvrt Milana Miškovića po povratku s konzultacija na oslobođenom teritoriju u kojem neuzbuđenim tonom primjećuje kako »za vrijeme našeg odsustva nije ovdje osim manjih uobičajenih padova bilo nikakvih važnih promjena«.[74] Svakodnevica aktiviste

[72] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 2, KP-67/1375.
[73] Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-u, 136.
[74] Jozo Petričević, »Prijedlozi o zamjeni«, Vjesnik, 11. kolovoz 1971.

NOP-a u Zagrebu, a koju je dijelio i Milan Mišković, bila je sve samo ne bez potresa pa su tako tijekom veljače 1944. godine grad morali napustiti Dragan Carić Ozren i Vinko Neđeral, politički i organizacijski sekretari MK KPH, zbog toga što je procjena bila da su ugroženi i kompromitirani u gradu.[75] Mišković primjećuje kako će odlazak njih dvojice uvelike oslabiti gradsku organizaciju, a to potvrđuje i izvještaj MK KPH koji tvrdi da se njihov odlazak najviše osjetio u radu zato što »nije bilo sposobnih drugova koji bi te dužnosti mogli vršiti kao što su to činili Carić i Neđeral.«[76]

Kako je vrijeme odmicalo ustaški represivni aparat je postajao sve efikasniji u obračunu s ilegalnim mrežama u Zagrebu. Budući da je NDH gubila bitku u provinciji represivni aparat se koncentrirao na gradska središta u kojima je nastojao suzbiti partizanski pokret tako što je preko gradskih organizacija nastojao plasirati svoje agente u partizanske jedinice. Također, početkom 1944. godine dolazi do tješnje suradnje između obavještajne službe NDH i dijela redarstva NDH zaduženog za suzbijanje komunističke djelatnosti, a čiji je cilj bila bolja i efikasnija infiltracija u samu ilegalnu mrežu i preko nje u partizanske jedinice ili nadređene organizacije NOP-a.[77] Efikasnost ustaške represije u Zagrebu možda najbolje ilustrira jedan od izvještaja iz Zagreba tijekom 1944. godine u kojem se ističe kako se ilegalac u gradu ne može održati dok se rad ustaške policije ocjenjuje boljim od Gestapa.[78]

---

[75] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 1, KP-67/1268; ibid., Kutija 1, KP-67/1277; Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Knjiga 9, Dok. br. 17, 103.

[76] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 1, KP-67/1278; Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Knjiga 9, Dok. br. 125, 674.

[77] Davor Kovačić, »Djelovanje obavještajne službe Nezavisne države Hrvatske i odjeljenja za zaštitu naroda (OZNA) krajem Drugog svjetskog rata«, u 1945. - razdjelnica hrvatske povijesti: [zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu, 5. i 6. svibnja 2006.], ur. Nada Kisić Kolanović i ostali (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006), 385–87.

[78] HR-HDA-1491, »Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku«, 2.212., 96.

Iz svjedočanstva preživjelih zagrebačkih aktivista i sačuvane krizne korespondencije usred i poslije provala možemo vidjeti da je uobičajeni postupak partijske organizacije, ili onoga što je ostalo od nje, nakon ili tijekom svake provale bio otkriti odakle je provala došla i koga je sve zahvatila kako bi se pravovremeno reagiralo na način da bi se ugrožene članove, a za koje se pretpostavljalo da su ugroženi jer su imali vezu s uhićenima, slalo odmah van grada. Na taj način se provala nastojala zaustaviti. Obično bi ti ugroženi članovi, ako bi bili svjesni da im prijeti opasnost, otišli u duboku ilegalnost što je podrazumijevalo da bi se sakrili negdje u gradu gdje ih policija ne bi tražila te bi se po uspostavljanju veze izvukli nekim kanalom van grada. Na taj način je gradska organizacija NOP-a osiguravala da se provala ne proširi na cijelu organizaciju.[79] Također, kako bi se provale smanjile, unutar NOP-a Zagreba se razvijala kultura »dobrog držanja« na policiji koja je imala svoje korijene u Komunističkoj partiji još iz predratnih dana. Da li se netko dobro drži na policiji se provjeravalo preko obavještajne mreže ako je za to bilo mogućnosti ili se vidjelo po tome padaju li ljudi koji su bili s uhićenikom na vezi. Tijekom perioda kojim se bavimo svjedočimo velikom broju slučajeva u kojima je određeni dio uhićenika nakon mučenja priznao svoju djelatnost i otkrio svoje suradnike. Odgovor na to pitanje možemo pronaći u izvještaju koji je sastavila po završetku svog mandata kao instruktorica CK u Zagrebu, Lepa Perović koja primjećuje kako je krajem 1943. godine porasla učestalost mučenja prilikom policijskih obrada osumnjičenika za komunističku djelatnost.[80]

Čini se da su se velike provale s kraja svibnja i početka lipnja počele spremati već u travnju. Tijekom travnja je uhićena posljednja sekretarica Mjesnog komiteta SKOJ-a, Božena Hršak Katarina koja je umrla nakon dva dana mučenja

[79] Duda, »Rad u mjesnom komitetu«, 276.; Ivan Krunić, »Moj rad u Zagrebu«, u Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945., sv. 4 (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske: Školska knjiga, 1984), 286.
[80] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 1, KP-66/1253.

na policiji. Nakon smrti Božene Hršak MK SKOJ-a se nije osnivao do jeseni 1944. godine kada je sa zadatkom ponovnog osnivanja komiteta u Zagreb upućena Vera Cvetković koja je grad morala napustiti tijekom siječnja 1945. uslijed provala koje su zadesile gradsku organizaciju, prije svega MK KPH.[81] Iako je organizacija SKOJ-a i prije velikih provala proživljavala stanovito nepovjerenje partijskih aktivista u Zagrebu, a onda i viših partijskih razina van grada, čini se da je nakon spomenutih provala povjerenje u rad s organizacijama mladih sada palo na jednu posebno nisku razinu te je završilo zadnje na listi brojnih prioriteta koji su se nakon svibanjskih i lipanjskih provala svodili na podizanje organizacije praktički ispočetka. U već citiranom izvještaju iz rujna tvrdi se da »nakon zadnjih provala koje su zapravo došle od SKOJ-a, vrlo je teško prodrijeti među omladinu. Glavna poteškoća je u tome, što se ljudi koji rade u organizaciji boje raditi sa omladinom iz gore navedenih razloga.«[82] Provala se proširila na dijelove MK KPH Zagreb pa je stoga član MK Marko Miličić Ernest ubijen na ulici dok je dvoje članova (Ivan Darević Andrija, Božena Žakman Maca) uhićeno, a Vlado Hus Krešo je morao pobjeći iz grada zbog prijetnje uhićenja. Od cijelog MK ostalo je samo dvoje članova Franjo Krčmarek Tošo i Ruža Crnković Maca koji su onda preuzeli uloge političkog i organizacijskog sekretara. MK je popunjen s još četvoro članova za koje tadašnji politički sekretar Franjo Krčmarek Tošo donosi ocjenu »da su mladi partijci, tako da ni jedan nije više od 8 mjeseci partijac«.[83] Ubrzo su krajem

[81] Baltić, »Ponovo u Zagrebu«, 244.; Đuka Hrženjak, »Posljednji sekretar MK SKOJ-a«, u Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941-1945, sv. I (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH: Gradski odbor saveza udruženja boraca NOR-a: Sveučilišna naklada liber, 1984), 277.; Lengel-Krizman, »Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske orgaznizacije 1942-1945.«, 78.
[82] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske« Kutija 2, KP-67/1375.
[83] Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Knjiga 9, Dok. br. 117, 935.

svibnja uhićeni i Krčmarek i Ruža Crnković pa zatim i još troje članova mladoga MK, Jasna Iljanić Sitna, Ivan Gađo Zdenko te Emica Cekurić Cila.[84]

Sve se to odvija neposredno kada traje primopredaja terena između dvaju instruktora Povjerenstva, Miškovića i Vebera.[85] Mišković je prisiljen izaći iz Zagreba odmah po padu članova MK koje je poznavao i koji su poznavali njega. I kao da sam pad cijelog MK nije bio dovoljna katastrofa, nekoliko dana poslije su na jednom sastanku MNOO-a na Trešnjevci uhićeni svi sudionici sastanka i nakon policijske obrade gotovo polovica organizacije NOP-a u partyjskim i vanpartijskim organizacijama.[86] Sveukupno su uhićene 53 osobe koje su sve bile važni dio partijske i vanpartijske strukture NOP-a. U jednom od izvještaja neposredno po tom uhićenju Veber počinje izvještaj konstatacijom da je »odrezan od svijeta«.[87] Gotovo nije bilo osnovne gradske ćelije koja nije izgubila člana. Od šest članova MK KPH Zagreb samo Josip Duda nije bio uhićen te je uslijed opasnosti morao izaći iz Zagreba. On u svojim sjećanjima pretpostavlja da je razlog zašto tada nije bio uhićen taj što ga nitko od članova MK KPH s kojima je radio nije osobno poznavao niti je znao njegovo pravo ime.[88] Sada se partijska organizacija doslovno našla u poziciji gdje nije imala odakle popuniti upražnjena mjesta jer je cijela organizacija uništena do razine osnovnih partijskih ćelija. Stoga u jednom izvještaju iz rujna Veber tvrdi da su »otišli radi ugroženosti skoro svi članovi rajonskih komiteta van, tako da niti jedan rajonski komitet i niti jedna ćelija nije ostala čitava«.[89] Duda kaže da se nakon desetak dana od uhićenja njegovih drugova i drugarica iz MK KPH sastao s Veberom kojeg je jedva uspio pronaći u gradu. Na tom sastanku su pričali

[84] Veber, »Događaji iz 1944. godine«, 236.; Duda, »Rad u mjesnom komitetu«, 273.
[85] Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Knjiga 10, Dok. br. 32, 163.
[86] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 362, 193-1944.
[87] Veber, »Događaji iz 1944. godine«, 237.
[88] Duda, »Rad u mjesnom komitetu«, 273.
[89] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske« Kutija 2, KP-67/1375.

o sastavu novog MK KPH, te Duda primjećuje kako »velikog izbora nismo imali, jer su, uglavnom, svi stariji članovi partije koji su imalo bili kompromitirani ili je postojala opasnost od provale, morali napustiti Zagreb«.[90] Koliko je situacija bila akutna najbolje se vidi iz stava koji je Veber zauzeo po pitanju Vikice Tučkorić Majde. Naime, Vikica Tučkorić je bila jedan od rijetkih preostalih iskusnih partijskih aktivista u gradu. Kad je Veber prvi puta ulazio u Zagreb sastao se s Miškovićem u njezinoj kući gdje je živjela zajedno s mužem Brankom Tučkorićem, također partijskim aktivistom i njihovom kćerkom Vesnom.[91] Kad su postale jasne sve dimenzije pada koji se dogodio početkom lipnja, iz povjerenstva su tražili da se Vikica, zajedno sa svim drugim ugroženim partijskim kadrovima, izvuče van grada. Veber je tvrdio da ona nije ugrožena te da mu je bez nje u gradu »potpuno onemogućen rad«.[92]

Iako su žene tijekom cijelog ratnog perioda bile važan dio NOP-a u Zagrebu i van njega, od kraja ljeta 1944. godine vrijednost ženskih kadrova postaje još veća. Posljedica je to promjena na široj vojnostrateškoj konstelaciji s obzirom da je snažnim napredovanjem Crvene armije prema zapadu njemačka grupa armija E na jugoistoku postala izložena okruženju i posljedičnom uništenju ako bi ostala na području Grčke i Albanije. Kako bi se taj scenarij spriječio te jedinice je trebalo izvući iz potencijalnog okruženja preko Jugoslavije, pa je stoga gradom Zagrebom prolazila velika količina njemačke vojske u povlačenju

[90] Duda, »Rad u mjesnom komitetu«, 276.
[91] Vikica Tučkorić Majda je izgleda bila jedan od svijetlih primjera održavanja konspiracije u zagrebačkim okolnostima pa tako njezin muž u svojim sjećanjima ističe kako su oboje bili članovi partije, ali to si međusobno nisu rekli niti su znali. Vidi: Branko Tučkorić, »Moj rad u oslobodilačkom pokretu«, u Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945., sv. 4 (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske: Školska knjiga, 1984), 170.
[92] Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Knjiga 10, Dok. br. 38, 185.

što je dodatno smanjivalo manevarski prostor aktivistima NOP-a.[93] Uvidjevši tu situaciju Tito je odustao od razmišljanja o napadu na Zagreb s partizanskim snagama u njegovoj okolici poslije potresa koji je zadesio NDH nakon puča Lorković – Vokić. Odustajanje od te akcije argumentirao je ocjenom da su »njemačke snage kod nas još jake. Odstupajući, one će naše sjeverozapadne dijelove duže držati.«[94] Postoji i sjećanje Dragutina Kosovca u kojem osvrćući se na svoj ilegalni rad 1944. godine ističe kako je »nama – ilegalnim radnicima – 1944. bilo vrlo teško raditi i održati se u gradu jer je u nj stizalo sve više neprijateljskih vojnika i agenata koji su se povlačili pred jedinicama NOV-a«.[95] S druge strane, ohrabren uspjehom svoje ofenzive u okolici Zagreba u proljeće i zaplašen uzmacima jedinca svojih saveznika, Pavelić je pokrenuo opću mobilizaciju tijekom ljeta 1944. godine što je u Zagrebu prema Veberu izgledalo doslovno kao »lov na ljude« u kojem »kupe ljude koji im se čine sposobni za vojsku«.[96] Čak ni posebna oslobođenja od vojne službe nisu vrijedila.[97] Predviđajući da će »racije biti sve češće s obzirom na njihov položaj na frontovima« bili su u partijskoj organizaciji prisiljeni mijenjati uobičajene načine rada. S obzirom na izloženost muškaraca Veber je preko Vojnih odbora u domobranstvu nabavio domobransku uniformu, čija im je nabavka predstavljala »najmanje teškoća«, te se na taj način kretao po gradu sve do njegovog odlaska iz grada u prosincu 1944. godine. Lažne legitimacije su mu izrađene u partijskoj tehnici za krivotvorenje koju je vodio Josip Lukatela Feliks.[98] Kako bi se prije svega izbjeglo da muški aktivisti NOP-a budu izloženi

[93] Nikola Anić, Njemačka vojska u Hrvatskoj: 1941. - 1945, Biblioteka Hrvatska povjesnica. 3. Monografije i studije 19 (Zagreb: Hrvatski institut za povijest : Dom i svijet, 2002), 110–13.; HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 362, 186-1944.
[94] Citirano u: Goldstein, Zagreb, 308.
[95] Citirano u: Ibid., 271.
[96] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 1, KP-67/1307.
[97] Ibid., Kutija 1, KP-67/1306.
[98] Jozo Petričević, »Specifični oblici života ilegalca«, Vjesnik, 21. kolovoz 1971.; Jozo Petričević, »Srećom nije bio agent«, Vjesnik, 20. kolovoz 1971.

prisilnoj mobilizaciji od NDH ili uhićenju od strane represivnog aparata, zagrebačka organizacija je stavila još veći naglasak na uključivanje žena u ilegalni rad. U periodu konsolidiranja nakon provale vrlo brzo su se posvetili organiziranju žena pa su tako »uočili nedostatke i sektaštvo u organizaciji, po primanju članova, a naročito žena. Tu će biti najveća poteškoća na koju nailazimo, jer drugovi zbog stalnih racija ne mogu da rade, a žena skoro i nemamo.«[99] Bila je to katastrofalna posljedica prestanka posebnog rada sa ženama i ukidanja AFŽ-a koji se dogodio neposredno prije velikih provala.

Mjesni komitet koji je osnovan nakon pada u lipnju je obuhvaćao šest članova na čijem su čelu kao politički sekretar bili Marko Anić Tomo i Vikica Tučkorić Majda kao organizacijski sekretar. Ostali članovi su bili Ivan Krunić Duje, Štefica Mutak Lela, Đuro Čutić Žarko i Josip Duda Petar, koji ubrzo morao napustiti tu poziciju zbog ugroženosti.[100] Iz odgovora kojim se Veber branio pred optužbama Povjerenstva da se upustio u pojedinosti umjesto da taj posao delegira niže u organizaciji primjećujemo koliko je zapravo novo rukovodstvo mlado. On ističe kako u novom MK postoje dva člana »koji do sada uopće nisu radili u organizaciji« te poentira kako »je lako to bilo dok [je] bilo na raspoloženju ljudi, a vi sami najbolje znadete što je preostalo«.[101] Sredinom rujna Veber konstatira da »mobilizacija sada već poprilično klapa samo ima na nekim mjestima uskogrudnosti. Najveća poteškoća je još uvijek skretanje sa NOB linije i sektašenje.«[102] Takva situacija se direktno vezala uz greške koje su učinjene u kasno proljeće kada je »organizaciono pitanje AFŽ-a bilo krivo shvaćeno i tumačeno, tj. radilo se na raspuštanju AFŽ-a i uklapanju žena u

[99] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 2, KP-67/1326.
[100] Duda, »Rad u mjesnom komitetu«, 276; HR-HDA-1372, »Memoarsko gradivo sudionika radničkog i revolucionarnog pokreta«, bez dat., 12/VI-51.
[101] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 2, KP-67/1367.
[102] Ibid., Kutija 2, KP-67/1371.

NOO-e. To je dovelo dotle, da sada ne postoji niti jedan odbor AFŽ-a.«[103] U svakom slučaju postalo je jasno da se zbog svih novih ljudi koji su prilazili organizaciji NOP-a u Zagrebu mora poraditi na obučavanju istih kako bi se organizacija ojačala. Tu se situaciju nastojalo ispraviti organiziranjem kurseva koji su održavani u gradu ili u Povjerenstvu pa su tako slane drugarice koje su »tek primljene u partiju ali su do sada radile u organizaciji u Zagrebu«.[104] Ne iznenađuje da se zagrebačka organizacija našla pred takvim problemima. Oni su proizlazili iz činjenice da je organizacija pred nekoliko mjeseci doslovno bila pometena. Kako bi se dodatno ojačalo organizaciju s oslobođenog teritorija prvo je poslana Ankica Kežman Vesela[105] pa onda Paula Martinčić Seka, obje su radile s rajonskim komitetima kako bi pomogle u njihovoj organizaciji. U grad je još poslana Vera Cvetković Ruža[106] koja je imala sličan zadatak u radu s rajonskim komitetima i u pokušaju organizacije SKOJ-a.[107] Javljali su se i problemi u shvaćanju funkcije odbora JNOF-a pa tako nalazimo ocjenu »da se politička linija i program JNOF-e u rajonskim komiteta ispravno shvaća, dok se po kotarevima i odborima još uvijek ne mogu otresti prijašnjih naziva NOO-a, te moramo konstatirati da uloga JNOF-e u Narodnooslobodilačkoj borbi najširim masama nije još posve jasna«.[108] Od strane Povjerenstva se nalagalo da se pristupi osnivanju plenuma JNOF-a koji bi uključivao oko četrdesetak ljudi, a koji bi bili ugledni članovi zajednice ujedinjeni u zajedničkom antifašističkom nazivniku. Sada se u isto vrijeme trebalo koncentrirati na posao

[103] Ibid. Kutija 2, KP-67/1375.
[104] Ibid., Kutija 2, KP-67/1371.
[105] Vesela je u kolovozu napustila grad zbog opasnosti od hapšenja. Vidi: Ankica Kežman, »Upućena sam na partijski rad u Zagreb«, u Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945., sv. 4 (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske: Školska knjiga, 1984), 257.
[106] Vera Cvetković-Majer, »Instruktor rajonskog komiteta«, u Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945., sv. 4 (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske: Školska knjiga, 1984), 258-60.
[107] Veber, »Događaji iz 1944. godine«, 248.
[108] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 2, KP-67/1375.

konsolidacije veza u organizaciji, izgradnju kadrova i ono što se od viših foruma u partiji predstavljalo kao primarni zadatak – mobilizaciju.

Kombinacija ustaške beskrupulozne represije i aktivističkog neiskustva aktivista NOP-a je situacija koja se često događala u Zagrebu i koja je u pravilu imala negativan ishod po aktiviste NOP-a. Jedna takva situacija se dogodila u rujnu kada su članovi NOO-a kojeg su nazvali »Šumska jagoda s križem« dobili naredbu da se povuku sa svojih dužnosti te da se pridruže partizanima. Tri mlada člana tog odbora koji su do tada radili na nabavci medicinskog materijala i prebacivanju drugih u partizane su odlučili to otići proslaviti u jednu gostionicu na Sv. Duhu. Po povratku iz gostionice u noći su se slučajno susreli s domobranskim oficirom kojeg su napali. Nakon borbe domobranski oficir je ubio jednog od mladića prvo ga ranivši te mu onda potom pucajući u glavu dok je drugog uspio raniti, a treći je uspio pobjeći neozlijeđen. Ranjeni mladić se uspio prebaciti u partizane dok je neozlijeđeni bio uhićen od strane domobranstva koje je pokrenulo akciju pronalaska napadača. U kasnijoj istrazi OZN-e taj mladić je doveden u vezu s padom Vikice Tučkorić s obzirom da je na policiji pod pritiskom prokazao svoje suradnike. Vikica Tučkorić je u to vrijeme bila organizacijski sekretar MK KPH Zagreb. Ona je uhićena ispred HNK 7. listopada u trenutku kada je išla na vezu sa sekretarom nekog od rajonskih komiteta. Bila je mučena tijekom ispitivanja te nije izdala nikoga. Na kraju je obješena 28. listopada zajedno s još deset talaca kod Sv. Helene. Ustaško redarstvo uopće nije bilo svjesno da su uhitili i imali organizacijskog sekretara MK KPH u svojim rukama.[109] U izvještaju kojim je Veber javio vijest da je Vikica Tučkorić obješena stajala je i njegova iskrena ocjena njezine važnosti te je smatrao da je »svakako potrebno da joj se posveti članak u Naprijed jer je jedna između onih drugarica koje mi danas ovdje ne možemo nadoknaditi.

[109] Mladen Paver, »Majdu ne možemo nadoknaditi« Vjesnik, 27. srpanj 1977.; HR-HDA-1491, »Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku«, 4.3.10.

Vršila je dužnost org. sekretara i dala sve od sebe da se sredi stanje nakon letošnjih događaja. Posvetila se je bila potpuno tom radu.«[110] Takvu situaciju potvrđuje njezino sačuvano pismo koje je slala svom mužu krajem kolovoza, a koji se tada već nalazio na slobodnom teritoriju. U pismu ga oslovljava sa »dragi moj momče« te mu javlja kako je »naša pionirka (kćer Vesna) zapisana u školu i upravo danas ide prvi puta […] Ja sam dobro. Imam vrlo mnogo posla pa mi dani brzo prolaze. Na veče, od silnog laufanja i briga, zaspem ko veliki […].«[111]

U trenutku kad se saznalo da je Vikica Tučkorić uhićena pokrenula se velika inicijativa Povjerenstva da se izvuku svi kadrovi iz Zagreba uključujući i Vebera s kojim je surađivala od njegova dolaska u Zagreb. S obzirom na neuspjeh ustaških vlasti, usprkos mučenju, da saznaju pojedinosti o organizaciji NOP-a u Zagrebu, provale su na Vikici i zaustavljene. No one su otkrile jedan obrazac i način funkcioniranja koje će Povjerenstvo u budućim situacijama zauzimati. Imajući u vidu katastrofu koja je pogodila partijsku organizaciju u provalama iz travnja, svibnja i lipnja 1944. godine, Povjerenstvo je odlučilo svim silama spriječiti ponavljanje sličnog scenarija pa je tako nekoliko puta opetovano poslana poruka da »svi koji su ugroženi, trebaju također izaći i to odmah, bez obzira na posao. Ne smijemo dozvoliti da nam se opet desi ista stvar kao prošli puta.«[112]

Uz Vikicu Tučkorić obješen je i Jakob Urankar Ćiro koji je razmatran za poziciju predsjednika plenuma JNOF-a. S obzirom na taj pad i s obzirom da se trebalo pristupati ponovnom formiranju novog sastava MK KPH Zagreb izgleda da nikada nije došlo do realizacije te ideje.[113] Marko Anić Tomo, politički sekretar je napustio Zagreb i njega je na toj poziciji naslijedio Mato Folnović Mirkec, dok

[110] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 2, KP-68/1438.
[111] Ibid., Kutija 364, 167-1944.
[112] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske« Kutija 2, KP-68/1421.
[113] Ibid., Kutija 2, KP-68/1430.

je nakon pogibije Vikice Tučkorić na poziciju organizacijskog sekretara došla Danica Kleme Smilja. U sastavu MK KPH je ostao Ivan Krunić Duje koji je radio na organizaciji Vojnih odbora i prebacivanju u domobrane, a u sastav MK je ušao Božo Zalković Jurica koji će krajem prosinca 1944. biti uhićen te nakon mučenja na policiji i ubijen.[114]

Vebera je naslijedila Živka Bibanović Nemčić koja je ostala kao instruktor Povjerenstva CK KPH do samog oslobođenja Zagreba. Prvi sastanak koji su imali su održali u banci kraj Šloserovih stuba u direktorovom uredu.[115] Zbog stalnih prijetnji i racija radi kojih je često trebalo mijenjati stanove, Veber je najviše volio spavati u banci za koju kaže: »[O]bično sam volio spavati u kabinetu direktora. Jedino tu nisam mislio o policiji i opasnostima.«[116] Nakon uvođenja Živke Bibanović Nemčić u posao instruktora Veber je napustio Zagreb tijekom prosinca 1944. godine i preuzeo funkciju u Povjerenstvu. Nakon uhićenja i ubojstva Zalkovića uhićen je i Krunić zbog izdaje jedne od svojih veza s kojom je surađivao na prebacivanju ljudi u partizane.[117] U međuvremenu je Folnoviću naređeno da napusti Zagreb, a ulogu političkog sekretara je preuzela Danica Kleme Smilja.[118] Zbog novonastale situacije i velike količine padova, Živka Bibanović Nemčić je pozvana početkom veljače na konzultacije u Povjerenstvo kako bi se dogovorili oko novonastale situacije i novog postupanja. Tijekom njenog boravka na konzultacijama u Zagrebu su uhićene i Danica Kleme i Paola Martinčić Seka koja je već nekoliko mjeseci radila kao

[114] Živka Bibanović-Nemčić, »Kao instruktor Povjerenstva CK KPH dočekala sam oslobođenje u Zagrebu«, u Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945., sv. 4 (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske: Školska knjiga, 1984), 351.
[115] Jozo Petričević, »Mara preuzima posao«, Vjesnik, 24. kolovoz 1971.
[116] Jozo Petričević, »Sve pogibeljniji uvjeti rada«, Vjesnik, 13. kolovoz 1971., 6.
[117] Krunić, »Moj rad u Zagrebu«, 290.
[118] Matija Folnović, »Sekretar mjesnog komiteta«, u Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945., sv. 4 (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske: Školska knjiga, 1984), 284; Bibanović-Nemčić, »Kao instruktor Povjerenstva CK KPH dočekala sam oslobođenje u Zagrebu«, 355.

instruktorica pri rajonskim komitetima.[119] Iz zapisnika konzultacija na kojima su sudjelovali Živka Bibanović Nemčić, članovi Povjerenstva i upravo iz grada izašli članovi partijskih organizacija, vidljivo je da se pristupilo izmjeni rajonskih oznaka jer se vjerojatno sumnjalo da su provale koje su se odvijale od kraja prosinca 1944. pa onda tijekom cijelog siječnja 1945. i početkom veljače povezane s činjenicom da su ustaške vlasti saznale raspored rajona. Također je iz zapisnika vidljivo da je uhićen veliki broj ljudi od MK KPH do rajonskih komiteta, a da su ostali izašli iz grada. Kao zadaci pred Živku Bibanović Nemčić su se u tom trenutku odredili »rad i konspirativnost Mate, naći nove stanove za ilegalce, sve ugrožene poslati van, srediti partijsku organizaciju, formirati svugdje odbore JNOF, naći punktove u gradu«.[120] Iako postoji općeniti zadatak »sređivanja partijske organizacije« izgleda da se nakon pada Danice Kleme više nije pristupalo osnivanju MK KPH u Zagrebu. Na sastanku Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske krajem ožujka 1945. je spomenuto kako je potrebno očistiti cijelu zagrebačku organizaciju[121] da bi samo dva dana kasnije na idućem sastanku CK KPH bilo istaknuto kako je gradska organizacija protkana provokatorima te se konstatira kako su nedavno uhićena tri prowokatora u jednom od zagrebačkih rajona.[122] Posljedica takvog viđenja situacije u Zagrebu naređeno je da se novi MK KPH osnuje van Zagreba te je isti trebalo spremiti za rukovođenje po oslobođenju grada koje se dogodilo 8. svibnja 1945. godine, a u kojemu je aktivno sudjelovala i gradska organizacija NOP-a.[123] U uvjetima kada su Jugoslavenske armije jurile prema Zagrebu CK KPH je vjerojatno odlučio ne riskirati sa novim gubicima ljudstva u Zagrebu. S

[119] Bibanović-Nemčić, »Kao instruktor Povjerenstva CK KPH dočekala sam oslobođenje u Zagrebu«, 355-56.
[120] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 364, 10-1945.
[121] HR-HDA-1220, »Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske«, KP-42-II/3196.
[122] Ibid., KP-42-II/3205.
[123] Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-u, 136; HR-HDA-1220, »Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske«, KP-42-II/3244; Josip Jagić, »8. maj. Oslobođenje!«, pristupljeno 09. veljača 2017., http://www.maz.hr/2016/05/06/8-maj-oslobodenje/.

druge pak strane, ton rasprave koja se vodila na sastanku CK KPH pokazuje i određeni stupanj nerazumijevanja zagrebačkih uvjeta ilegalnog rada sličan onome koji je u proljeće 1944. godine rezultirao ukidanjem AFŽ-a.

VI. Agitacijske tehnike i problem veza

Ustaški režim NDH u Zagrebu je imao sve mehanizme reprodukcije vlasti na raspolaganju, od toga da je suvereno kontrolirao zagrebačke ulice putem svojeg represivnog aparata pa do toga da je mogao kontrolirati javni prostor te na taj način utjecati na mišljenja i stavove svojih građana. Uspješnost zagrebačkog NOP-a u ostvarenju svojih ciljeva je uvelike ovisila o njegovoj mogućnosti da izgradi dovoljno efikasan ideološki aparat putem kojeg će, prije svega, među svojim aktivistima, a onda i širim građanstvom, maksimalno eksploatirati situaciju u kojoj su se tada nalazili NDH i njen ustaški pokret. U retrospektivi, Milan Mišković ističe kako je »situacija naime bila takva da je naš osnovni i najznačajniji zadatak bio i postao – mobilizacija«. Zadatak mobilizacije postavlja prije svih drugih pa i u odnosu na diverzije[124] , ali mu je također jasno

[124] Tijekom 1944. godine u Zagrebu su diverzije prešle u drugi plan što se tiče partijske aktivnosti. Bila je to posljedica teške situacije u kojoj se nalazila gradska organizacija tijekom cijelog perioda kojim se bavimo. Većina diverzija koje su se dogodile u Zagrebu su bile izvedene od strane raznih diverzantskih odreda koji su operirali u okolici Zagreba. Neke od diverzija u Zagrebu su: diverzija u Sopnici (prosinac, 1943.), likvidacija gestapovca i špijunke (veljača, 1944.), diverzija na Glavnom kolodvoru (svibanj, 1944.), postavljanje mine u lokomotivu u zagrebačkoj ložionici (srpanj, 1944.), na aerodromu Borongaj onesposobljena tri aviona (kolovoz, 1944.), miniranje vojnog transporta na Glavnom kolodvoru (kolovoz, 1944.), na aerodromu Pleso onesposobljena dva aviona (kolovoz, 1944.), miniranje vojnog transporta na Glavnom kolodvoru (kolovoz, 1944.), eksplozijom uništeno šest kovinotokarskih strojeva u željezničkoj radionici (rujan, 1944.), eksplozija na željezničkom nasipu u Branimirovoj ulici (listopad, 1944.), zapaljeno skladište i pet vagona ogrjevnog drva na Istočnom kolodvoru (listopad, 1944.), eksplozijom uništena zgrada za popravak vagona na Borongaju (listopad, 1944.), eksplozija bombe u Kazališnoj kavani (studeni, 1944.), eksplozija u kinematografu »Tuškanac« (prosinac, 1944.), diverzija u bunkerima na Trnjanskoj cesti (prosinac, 1944.), likvidacija dva njemačka vojnika (prosinac, 1944.), na aerodromu Plesu uništeno 22 000kg

da je pitanje mobilizacije, odnosno da uspjeh mobilizacije ovisi o cijelom nizu faktora, a jedan od njih je i propagandni rad pa onda odmah nakon mobilizacije ističe zadatak »stvaranja određenog javnog mišljenja«.[125]

U jednom od svojih prvih izvještaja početkom siječnja 1944. godine Mišković kao instruktor CK KPH primjećuje kako »jedan krupni razlog političke zaostalosti kako pojedinih organizacija tako i masa jeste nedostatak ili bolje reći neredovito dolaženje materijala, tako da zbog toga stalno zaostajemo za događajima«.[126] U izvještaju poslije savjetovanja u Povjerenstvu CK KPH za sjevernu Hrvatsku krajem ožujka 1944. godine, a u kojem su sudjelovali članovi povjerenstva, Mišković i članovi MK KPH Zagreb zaključuju kako »naša partijska organizacija nije usvojila, bolje reći nije upoznata sa našom linijom. Partijska organizacija bila je odvojena od nas (Povjerenstva CK KPH, op. JJ.). Materijal nije stizao. O.K. [Okružni komitet, op. J.J.] Zagreb nagomilao je jedna kola materijala određenog za Zagreb, a da uopće nije izvještavao da materijal ne šalje u grad. Na kraju zaključuju da je razumljivo da drugovi u Zagrebu nisu

bombi (prosinac, 1944.), na aerodromu Borongaj onesposobljeno 5 aviona (prosinac, 1944.), diverzija na Glavnom kolodvoru (prosinac, 1944.), miniran vatrogasni dom na Žitnjaku (siječanj, 1945.), diverzija u tvornici akumulatora »Munja« (siječanj, 1945.), diverzija u tvornici ulja u Branimirovoj (siječanj, 1945.), u Vodnikovoj uništen njemački kamion (veljača, 1945.), eksplozija u Supilovoj ulici (siječanj, 1945.) eksplozija u Deželićevoj ulici (veljača, 1945.), eksplozija na Istočnom kolodvoru (veljača, 1945.), diverzija u tvornici »Kontakt« (veljača, 1945.), uništena jedna lokomotiva na zapadnom kolodvoru (veljača, 1945.), uništena jedna lokomotiva na nasipu kod Savske ceste (veljača, 1945.), uništena jedna lokomotiva u Kustošiji (veljača, 1944.), uništeno 24000kg bombi na aerodromu Pleso (veljača, 1945.), uništen njemački transportni vlak kraj Maksimira (veljača, 1945.), likvidirano šest vojnika u Kustošiji (veljača, 1945.), uništena lokomotiva na Zapadnom kolodvoru (veljača, 1945.), uništena lokomotiva na Glavnom kolodvoru (veljača, 1945.), diverzija u tvornici »Sila« (veljača, 1945.), diverzija u Kazališnoj kavani (veljača, 1945.), eksplozija u kavani »Medulić« na Ilici (veljača, 1945.), diverzija u stražarskoj baraci na sv. Duhu (veljača, 1945.), napad na vojnike u Jelenovcu (veljača, 1945.). Vidi: Hariš-Gromovnik, Dnevnik diverzantskih akcija u Hrvatskoj, 233, 249, 300, 326, 368, 397, 399, 400, 421.; Marija Sentić i Narcisa Lengel-Krizman, Revolucionarni Zagreb: 1918-1945.: kronologija (Zagreb: Gradski odbor SUBNOR-a : Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske : Školska knjiga, 1979), 124-130.

[125] Petričević, »Milan Mišković zamjenjuje Lepu Perović«.

[126] Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Knjiga 8, Dok. br. 11, 58.

upoznali liniju Partije i da je u njihovom radu i u njihovoj štampi bilo niz krupnih političkih pogrešaka.«[127] Problemi veza u, prije svega donošenju i odnošenju materijala, postoje i nakon što će Miškovića zamijeniti Norbert Veber Šaban.[128] U jednom od prvih izvještaja Veber ističe kako je zatekao preko milion kuna u partijskoj organizaciji koje je trebalo prebaciti na oslobođeni teritorij, ali zbog loših veza taj se novac tamo skupljao i sada predstavlja organizacijski problem jer se tolika količina novca ne da lako prebaciti izvan Zagreba.[129] Početkom rujna, nakon što je »proglas druga Tita izazvao pravu revoluciju u svim redovima«, novi politički sekretar MK KPH Zagreb se nalazi u sličnim problemima te tvrdi kako nema problema s distribucijom propagandnog materijala u gradu koliko kao ključni problem ističe njegov nedostatak. Ne samo da je problem nedostatka štampe mobilizacijski problem nego on sada predstavlja i organizacijski problem jer, kako tvrdi, »baš zbog nestašice štampe nije nam moguće uspješno prenijeti liniju NOB-e na niže organizacije pa se ista u najširim masama nepravilno tumači.« Kao najveći problem u političkom djelovanju ističe sektašenje koje je bilo razvidno i iz odnosa partijskih aktivista prema zapadnim saveznicima, »lijevim skretanjima« te kolebljivosti pred ustaškom propagandom.[130]

Za prebacivanje raznih materijala i pošte korišteni su najrazličitiji načini. Čini se da se radilo o prilično opasnom poslu koji je uključivao dobro poznavanje terena kako bi se izbjeglo standardne mitnice koje su stajale na prilazima gradu, a i sam posao primopredaje materijala sasvim sigurno nije bio jednostavan jer je morao podrazumijevati stanovitu konspiraciju. Dosta konfuzije i neuređenosti oko funkcioniranja veza proizlazilo je iz činjenice da

[127] Ibid., Knjiga 9, Dok. br. 17, 98.
[128] Lengel-Krizman, »O nekim pitanjima organizacije i djelovanja NOO-a i odbora JNOF-a u Zagrebu za vrijeme NOB-a«, 217.
[129] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 1, KP-67/1297.
[130] Ibid. Kutija 2, KP-67/1375.

su partizanske jedinice u okolici od jeseni 1943. godine eksponencijalno rasle u ljudstvu te su onda i njihove potrebe za materijalom jačale. S druge pak strane veliki broj Zagrepčana je upravo završavao u tim jedinicama koje su se borile u njegovoj neposrednoj okolici pa su oni na razne načine pokušavali komunicirati sa svojim obiteljima koje su ostale u gradu što je dodatno opterećivalo i ovako prenapregnute komunikacijske kanale. Upravo zbog toga Veber ljutito izvještava »da svaki koji se šta sjeti piskara i šalje svakojake stvari u Zagreb i s time dabome ugrožava ljude s jedne strane, a sa druge opterećuje naše kanale koji nisu u stanju zbog ogromne kontrole da ubacuju tako nužno potrebni materijal/štampu«.[131] Uz problem veza jedan od ključnih izazova prebacivanja materijala je bio njegova primopredaja i skladištenje u gradu pa tako Antun Biber Tehek, sekretar oblasnog komiteta KPH, tvrdi da je »za sada ubačena vrlo mala količina tog materijala, zbog toga, što su velike poteškoće u pronalaženju punktova u samom gradu gdje bi se dostavljao taj materijal«.[132] Dosta materijala se vjerojatno i gubilo prilikom prebacivanja s obzirom da su instrukcije kurira bile takve da u slučaju opasnosti uništi kompromitirajući materijal.[133] Postojali su i slučajevi kad su se veze primarno bavile švercom što im je kurirsku dužnost postavljalo u drugi plan pa su radi toga brojne primopredaje kasnile ili se uopće nisu realizirale.[134]

Izuzev svih subjektivnih slabosti postojale su i ozbiljne objektivne slabosti kada su veze jednostavno pucale radi uhićenja ili odlaska zaduženih ljudi na druge

[131] Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Knjiga 10, Dok. br. 162, 820; Josip Duda, »Rad u mjesnom komitetu«, u Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945., sv. 4 (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske: Školska knjiga, 1984), 277.
[132] Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Knjiga 8, Dok. br. 8, 47.
[133] Anka Dragnić-Skorupan, »Bila sam kurir«, u Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945., sv. 3 (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske: Školska knjiga, 1984), 203.
[134] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 362, 167-11944; ibid., Kutija 1, KP-67/1272.

pozicije. Veze su bile fokusirane direktno na pojedine ljude koji su onda u mreži dalje prenosili informacije ili materijal. U slučaju kad bi neka od veza »propala«, što je bio eufemizam za uhićenje ili izlazak iz grada, nerijetko bi trebalo proći dosta vremena dok se ne bi uspostavila neka nova. Bio je to jedan posao koji se u uvjetima zagrebačke organizacije zbog brojnih padova morao obavljati dosta često u 1944. godini. Najeklatantniji primjer je period neposredno poslije katastrofe koja je zadesila zagrebačku organizaciju u svibanjskim i lipanjskim padovima. U jednom od izvještaja neposredno po tim uhićenjima Veber počinje izvještaj konstatacijom da je »odrezan od svijeta«.[135] U takvim okolnostima ponovno uspostavljanje veza unutar same organizacije, a onda i s terenom van grada, bilo je nužan preduvjet oživljavanja partijskog rada. Koliko je to bio kompleksan posao svjedoči i činjenica da je Veber većinu svojih napora do kraja rujna 1944. godine ulagao u uspostavu novih veza i kanala koji bi služili za prebacivanje ljudi i materijala u grad i iz njega. Zbog takvog načina rada i »gubljenja u sitnicama«, a zanemarivanja širih strateških pitanja razvoja zagrebačke organizacije, Veber je bio vrlo otvoreno kritiziran te i ukoren od strane Povjerenstva. Razvila se prava mala i vrlo otvorena prepiska u kojoj je Veber branio svoju poziciju ističući kako zbog neiskustva kadrova nema nikoga drugoga koji bi se bavio tim poslom, a koji je nužni preduvjet za uspjeh mobilizacije koja se tada provodila potaknuta Titovim pozivom pripadnicima kvislinških vojnih snaga, a koji nisu bili pod sumnjom zbog ratnih zločina, da se priključe partizanima.[136] Budući da nakon rujna u partijskoj korespondenciji ne nailazimo na pritužbe za nefunkcioniranje veza možemo pretpostaviti kako je taj problem nakon rujna 1944. godine trajno otklonjen. Tome u prilog govori i izvještaj sa sastanka krajem rujna u OK KPH Zagreb u kojem se konstatira da je uspostavljeno osam

[135] Veber, »Događaji iz 1944. godine«, 237.
[136] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 2, KP-67/1360; KP-67/1367; KP-67/1378; KP-68/1383.

releja kroz koje će se vršiti prebacivanje ljudi u partizane. Pet ih je u vrijeme pisanja izvještaja bilo aktivno, a naredna tri bi se trebala pokrenuti u najskorije vrijeme.[137] Uostalom, početkom studenog 1944. godine je počela funkcionirati radio stanica u kući sestara Benel na zagrebačkoj Trešnjevci kojom je do oslobođenja operirala Ljerka Kirac-Dulčić. Iako se stanica mogla koristiti samo tri minute dnevno, kako je ustaške vlasti ne bi otkrile, to je uvelike olakšalo prenošenje informacija iz grada i u grad.[138] Što se tiče materijala i pošte izgleda da su u drugoj polovici 1944. godine formirana dva punkta u kojima se ostavljao i kupio materijal te su oni predstavljali trajno rješenje za vezu između grada i nadređenih foruma van grada. Jedan od njih je bila trafika Ljubice Bakrač, sestre Borisa Bakrača, kod samoborskog podvožnjaka prema Samoborskom kolodvoru, a drugi je bila remenarska radnja u Heinzelovoj ulici.[139]

Kako bi se određeni set političkih pozicija proklamirao prema van bilo je nužno da iste te pozicije usvoje i oni koji će ih zastupati u javnosti. Dakle agitacijski mehanizmi su se prije svega koncentrirali na aktivistički kadar, a onda i na ciljani dio građana. Kategoriju aktiviste unutar zagrebačkog NOP-a treba shvatiti vrlo široko s obzirom na to da su se ljudi uključivali u rad organizacija NOP-a u različitim intenzitetima i različitim vremenskim intervalima. Veliki broj aktivista koji su bili obuhvaćeni na sastancima NOO-a ili kasnije odbora JNOF-e sudjelovao je u radu tih odbora na način da je samo dolazio na sastanke te se putem njih informirao o različitim aspektima NOP-a i njegove politike. Za

[137] Ibid., Kutija 362, 167-1944.
[138] Jozo Petričević, »Endehaški ministri traže kontakt«, Vjesnik, 23. kolovoz 1971.; Ljerka Kirac-Dulčić, »Tajna radio-stanica na Trešnjevci«, u Zbornik sjećanja, Zagreb 19411945., sv. 4 (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske: Školska knjiga, 1984), 407.; Veber, »Događaji iz 1944. godine«, 251.; HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 2, KP-68/1433.
[139] Veber, »Događaji iz 1944. godine«, 252.; Slava Urbančić, »Stan u Radićevoj 74«, u Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945., sv. 4 (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske: Školska knjiga, 1984), 321.

članove partije u gradu su organizirani kursevi na kojima se upoznavalo članove s politikom NOP-a i pitanjima komunističke ideologije. No čini se da je i taj tip aktivnosti bio vrlo ograničen jer je gradska organizacija na početku 1944. godine imala samo jednog predavača koji je provodio tu aktivnosti.[140] Mišković je u jednom trenutku izrazio svoju duboku skepsu oko funkcionalnosti takovih kurseva s obzirom na to da ih provodi »drug« koji je u »aktivnom radu vrlo malo učestvovao, pa naravno ne može dati kursistima ono što im je najviše potrebno, a to je kako konkretno treba da se radi u organizaciji«. Uz ključnu organizacijsku naobrazbu po Miškoviću je problem i politička s obzirom na to da su nakon završetka kursa »zapazili da su svi kursisti počeli tumačiti kako je NOB isto što i februarska revolucija iz 1917. godine«.[141] U drugoj polovici 1944. godine se događalo da se pojedine članove partije, za koje se smatralo da bi mogli zadovoljiti na važnim pozicijama unutar organizacije, šalje na oslobođeni teritorij kako bi tamo u puno prikladnijim uvjetima polazili razne »kurseve« čija je funkcija bila politička i organizacijska izgradnja kadrova.[142] U prvoj polovici 1944. godine bile su jako popularne kućne konferencije putem kojih su se obrađivale razne teme kao što su »ciljevi narodnooslobodilačke borbe, odluke AVNOJ-a i raskrinkavanje vodstva HSS-a«.[143] Tijekom siječnja 1944. godine na području I. rajona su organizirane konferencije od strane NOO-a i AFŽ-a koje su okupile 120 odnosno 40 antifašista.[144] Kućnim konferencijama, usmenim novinama i putem štampe se nastojalo suprotstaviti fašističkoj štampi koja je imala utjecaj na javno

[140] Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj Knjiga 8, Dok. br. 66, 350.
[141] Ibid. Knjiga 8, Dok. br. 68, 357.
[142] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 2, KP-67/1371.
[143] Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Knjiga 9, Dok. br. 125, 681; Lengel-Krizman, »Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1942-1945. «, 77.
[144] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 1, KP-67/1273.

mišljenje.[145] Radilo se o aktivnostima koje su imale vrlo limitirani utjecaj kad se radilo o cilju da izazovu ustaški ideološki aparat. One su bile puno utjecajnije kao interni mehanizmi ideološke reprodukcije unutar samog članstva i kao platforme na kojima se usvajala politika NOP-a za čije pojedine minucioznosti ponekad i nije bilo sluha što je vidljivo iz nemogućnosti diferenciranja NOO-a i odbora JNOF-e koliko god se na tome trudili inzistirati u Povjerenstvu. Indikativno je da se kao problemi unutar postupanja članova gotovo stalno ističu sektašenje i nepoznavanje linije NOP-a koja se trudila okupiti na što široj osnovi sve antifašističke snage. Kao pokušaj rješavanja te situacije Veber predlaže da se napravi jedan letak u nekoliko tisuća primjeraka koji bi »[…] u kratkim crtama označio ciljeve NOB-a naročito u vezi sa odlukama trećeg zasjedanja to jest o federalnoj jedinici Hrvatskoj i o tome da se u privatno vlasništvo neće dirati [...]. Na taj način bi mogli u šire mase prodrijeti jer imamo mogućnost za rasturivanje, dok sa onim količinama štampe sa kojima raspolažemo ne možemo to učiniti, a usmenom propagandom ljudi previše skreću u lijevo, a naročito u nižim organizacijama što onda izaziva strah kod građanstva.«[146]

No, izgleda da su partijske i organizacije NOP-a okupljale zaista veliki broj ljudi koji je bio uključen u njih na razne načine i u različitom intenzitetu pa stoga Veber u jednom od svojih izvještaja iz listopada ističe zaista tešku situaciju u Zagrebu s obzirom na represiju, hapšenja i općenite uvjete funkcioniranja, ali ističe i da je »malo ljudi koji nisu nekako vezani uz nas«.[147] Sličnu situaciju potvrđuje i izvještaj OZN-e koji izvještava da su zagrebačke ulice 90 posto partizanske.[148] U formiranju mreža otpora i njihovom zadržavanju postojao je i važan materijalni aspekt. Naime, prilozi koji su se skupljali u gradu za NOP su

[145] Ibid., Kutija 1, KP-67/1283.
[146] Ibid., Kutija 2, KP-68/1394.
[147] Ibid. Kutija 2, KP-68/1408.
[148] HR-HDA-1491, »Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku«, 2.212., 91.

se dobrim dijelom i trošili u gradu za potrebe političkog rada i bazične pomoći raznim aktivistima partijske organizacije te potreba njihovih obitelji.[149] To je vidljivo iz izvještaja s kraja ožujka 1944. godine po kojem je partijska organizacija skupljala oko 1,500.000 kuna za koje se navodi da se »velikim dijelom troše za pomoć ljudima u Zagrebu«.[150] Takav tip trošenja tih sredstava je vidljiv i iz izvještaja iz kolovoza prema kojem je partijsko članstvo preko članarina i dobrovoljnih priloga skupilo oko 500.000, a odbori JNOF-e skoro 3,000.000 kuna. Dvije trećine tih sredstava se potrošilo u gradu, a trećina je poslana van grada.[151] Iako su se troškovi primarno odnosili na potrebe političkog rada i logistike u vidu nabave lijekova ili benzina jedan dio sredstava je trošen na pomoć obiteljima aktivista.[152] Ta sredstva su bila sredstva koja su se skupljala putem solidarnosti te su financirana na najrazličitije načine pa tako nalazimo i slučaj krajem 1943. godine kada su članice botaničkog odbora Antifašističkog fronta žena predale svoje božićnice za pomoć NOP-u.[153] Za pretpostaviti je da su ovakve aktivnosti pridonosile i jačale bazičnu solidarnost među članovima organizacija NOP-a, a onda i same organizacije. U uvjetima konspiracije, kada pojedincu nije bilo sasvim jasno tko su mu suradnici niti koliko ih ima, ovo je bio jedan od načina na koji su mogli dobiti dojam o širini i rasprostranjenosti organizacije.

[149] Veber, »Događaji iz 1944. godine«, 251; Lengel-Krizman, »O nekim pitanjima organizacije i djelovanja NOO-a i odbora JNOF-a u Zagrebu za vrijeme NOB-a«, 215–216.
[150] Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Knjiga 9, Dok. br. 17, 100.
[151] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 2, KP-67/1375.
[152] Ibid. Kutija 2, KP-68/1420.
[153] Ibid., Kutija 1, KP-66/1256a.

VII. Sprovesti najpuniju mobilizaciju u samom gradu[154]

Oko ključnih zadataka koji su stajali pred gradskom partijskom organizacijom sredinom rujna 1944., Povjerenstvo nije ostavljalo previše dilema. Prvi i ključni zadatak je bila mobilizacija te za njene potrebe u »svakom preduzeću, uredu, ustanovi, itd. mi moramo naći ljude koji će oko sebe vezati sve antifašiste i postupati po uputama Mjesnog odbora NOF-a u Zagrebu«.[155] U mobilizacijskoj strategiji koja se predstavljala mjesnim organizacijama NOP-a u gradu ključnu su ulogu morali imati odbori JNOF-a. Zamisao je bila da se na najnižim razinama u odborima okupljaju ljudi koji će raditi direktno ili indirektno na promicanju NOP-a u svojoj sredini pa bio to kvart, ulica ili radno mjesto. Problem, kako s prethodnim NOO-ima, a tako i s aktualnim odborima JNOF-e je ležao u tome da se radilo prije svega o političkim tijelima koja su formirana upravo u svrhu plasiranja i zastupanja određene političke platforme, u ovom slučaju političke platforme NOP-a. Kao takvi ti odbori su nužno morali funkcionirati u javnom prostoru u cilju zastupanja NOP-a u odnosu na ustaški pokret i NDH ili pak manifestiranja svoje organizacijske snage u svrhu privlačenja dodatnih ljudi. Oba pristupa su nužno uključivali izlazak tih aktivista u javni prostor tvorničke hale, radničke prostorije za odmor ili pak ulice. Problem je nastajao čim se to dogodilo s obzirom da su se na taj način aktivisti izlagali represiji ustaškog represivnog aparata koji je, ako je i svakodnevno gubio kontrolu nad ruralnom okolicom, i dalje itekako držao u rukama kontrolu nad glavnim gradom koji mu je 1944. godine predstavljao jedan od rijetkih prostora gdje je bila skoncentrirana vojna sila koji je barem

[154] Ibid., Kutija 2, KP-67/1379.
[155] Ibid., Kutija 2, KP-67/1379.

donekle mogao kontrolirati.[156] Stoga nije ni čudo da su se aktivnosti NOO-a i odbora JNOF-a svele na ilegalan rad obavještajnog i logističkog tipa, a puno manje rad agitacijskog tipa. Političko polje u Zagrebu je bilo vrlo usko, a politički protivnik nije birao sredstva u svom političkom djelovanju dok god su ga ona održavala na vlasti.

Efikasnost mobilizacije je u suštini ipak ovisila o vanjskim političkim faktorima koji su se definirali van Zagreba, a oni su ovisili o široj i lokalnoj ratnoj dinamici. Nakon sastanaka u Povjerenstvu CK KPH za sjevernu Hrvatsku krajem ožujka 1944. godine u kojem su sudjelovali i predstavnici gradske organizacije zaključeno je kako je mobilizacija dala »upravno mizerne rezultate« s obzirom da se putem partijskih kanala uspjelo prebaciti tek 30 ljudi mjesečno. Za te uistinu poražavajuće brojke razlozi su se tražili u krivom pristupu aktivista NOP-a u gradu te u njihovoj isključivosti u smislu da su prilazili s ili-ili stavom: dakle, ako bi netko odbio poći u partizane onda bi to značilo da taj isti pomaže ustaški režim.[157] Pogledamo li šira politička kretanja u zagrebačkoj okolici primijetiti ćemo da se u prvoj polovici 1944. godine NOP nalazi u defanzivi na cijelom području sjeverozapadne Hrvatske s obzirom da je NDH početkom veljače lansirala veliku ofenzivu na okolni teritorij pod kontrolom NOP-a, u Moslavini, Bilogori, Kalniku i Podravini.[158] Zajedno s ofenzivom NDH na okolne partizanske snage i teritorij koji su one kontrolirale, oživjela je i represivna i ideološka aktivnost ustaških vlasti u Zagrebu. Koristeći tu za sebe povoljnu vojno-političku dinamiku, ustaški se ideološki aparat upro iz sve snage ne bi li je eksploatirao pa stoga u izvještaju

[156] Fikreta Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska: 1941-1945, Monografije - biografije 5 (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber : Školska knjiga, 1977), 283.
[157] Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj Knjiga 8, Dok. br. 17, 99.
[158] Zvonimir Despot, Vrijeme zločina: novi prilozi za povijest koprivničke Podravine 1941. - 1948, 2. izd, Biblioteka Hrvatska povijest / Despot infinitus (Zagreb: Despot infinitus, 2013), 145–50.

MK KPH za travanj i svibanj ističu kako je »velika galama, koju je tokom ovog mjeseca provela Pavelićeva štampa, o vraćanju partizana, imala je izvjesnog uspjeha, ko i reklama o tome kako svaki dan pogiba veliki broj partizana«.[159] Uzmemo li u obzir i situaciju da su se gradske organizacije u periodu konsolidacije prije svega bavile svojim unutarnjim uređenjem i uspostavljanjem veza s nadređenim forumima van grada takvi, po ustaše uspješni rezultati ne bi smjeli djelovati iznenađujuće.

S druge strane tijekom kolovoza je putem raznih organizacija prebačeno preko 150 ljudi u partizane, a 50 je otišlo privatnim kanalima, ali s popratnicama gradskih organizacija. Bitno je naglasiti da je to minimalna brojka ljudi koji su taj mjesec otišli u partizane iz Zagreba s obzirom da ona nije uključivala odlazak domobrana u partizane i razne druge pojedince koji su se odlučili na taj potez.[160] Komparativno gledano, institucije NOP-a u Zagrebu su se nalazile organizacijski i kadrovski u puno gorem položaju nego što su to bile tijekom proljeća 1944. godine, ali su ipak uspjele mobilizirati minimalno pet puta više ljudi nego što je to bio slučaj tijekom proljetnog perioda. Razlog tome je sasvim sigurno puno bolje pripremljena propagandna politika koja je pratila Titov poziv svim pripadnicima kvislinških vojnih postrojbi[161], a koji nisu optuženi za ratni zločin, da prijeđu u redove Narodnooslobodilačke vojske. Za uspjeh poziva ključna je i činjenica da je poslan u periodu kada se prebacivanjem 28. slavonske te kasnije 7. banijske divizije ponovo dinamizirala partizanska aktivnost, a čije su posljedice bile oslobođenje Grubišnog Polja, Daruvara i Pakraca te kasnije cijele Podravine do Koprivnice u jesen 1944. godine.[162]

[159] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 362, 197-1944.
[160] Ibid. Kutija 2, KP-67/1375.
[161] Goldstein, Zagreb, 307.
[162] Vidi: Vlado Matetić, »Značajnija dejstva jedinica NOV i POH u sjeverozapadnoj Hrvatskoj od sredine 1943. do oslobođenja«, u Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji (Varaždin : Zagreb: Zajednica općina memorijalnog područja Kalnik: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1976), 80–98.

Upravo takva lokalna ratna dinamika koja je išla na ruku NOP-u bila je bitna za uspjeh mobilizacije jer je ona jasno prokazivala sve slabosti režima NDH u Zagrebu i njegovoj neposrednoj okolici te ga na taj način dodatno delegitimirala dokidajući mu suverenost na prostoru koji je nominalno morao kontrolirati. Raspad NDH je tih dana i u tim okolnostima ponovo poprimao svoju konkretnu formu i nije ni čudo da je veliki broj domobrana prelazio u partizanske redove.

U prilog ovoj tezi govori i izvještaj Vebera koji u ljeto 1944. godine primjećuje kako je blokada Zagreba popustila i kako se situacija po pitanju dostupnosti raznih roba popravila te predlaže nadređenim partijskim forumima da se po tom pitanju nešto poduzme jer to otežava rad s masama.[163] Uspješno vojno djelovanje partizanskog pokreta ne samo da je imalo pozitivno djelovanje u smislu njegove popularnosti među širim slojevima stanovništva nauštrb popularnosti NDH, već je imalo i indirektno djelovanje koje se ogledalo u dostupnosti određenih roba, a o kojoj je ovisila normalizacija gradskog života.

Idealna procedura kojom se odlazilo u partizane bila je preko otpremnih odbora koje je organizirao i nadgledao MK. S osobom koju su tako slali u partizane išla je i popratnica odnosno karakteristika u kojoj je stajala ocjena osobe od strane njegove matične organizacije. Pisanje karakteristika je bio stari partijski mehanizam još iz predratnog perioda, a postojala je i ozbiljna potreba za takvim tipom informiranja jer je partijska organizacija sada strelovito rasla zajedno s ljudima koji su činili redove NOP-a, a nisu bili članovi KPH.

[163] »Šverc je jedan naročiti problem sa kojim ćemo se morati pozabaviti, a naročito ga sprečavati sa blokadom grada i mjerama protiv švercera. To iz razloga, jer se ovdje pribjegava novom sistemu pridobivanja radnika, tj. na taj način da im tvornice u kojima rade, davaju mjesto novaca svoje artikle s kojima onda oni švercaju i zarađivaju prilične sume, pa svakako seljaštvo danas radije daje za robu živežne namirnice nego za pare.« Vidi: Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Knjiga 10, Dok. br. 41, 198.

Iskorištavajući takvu situaciju ustaške su obavještajne službe slale razne obavještajce u partizanske redove pa su karakteristike bile efikasan mehanizam kojim se osiguravalo od infiltracija obavještajaca.[164] Da se ozbiljno pristupalo izradi karakteristika svjedoči i karakteristika koju s pozicije političkog sekretara Dragan Carić Ozren šalje za već spomenutog Pia Jurišića. Naime, Jurišić je bio jedan od dvojice koji su se uspjeli spasiti od smrti vješanjem u Dubravi tijekom prosinca 1943. godine te se kasnije pridružio 13. proleterskoj brigadi koja se u to vrijeme nalazila na području Žumberka. Carić se osjetio dužnim za njime poslati karakteristiku u jedinicu u koju je primljen.[165]

Da su stvari bile daleko od idealnih scenarija potvrđuju nam problemi koje je gradska organizacija imala u vezama s partijskim instancama van grada, a potvrđuju i izvještaji Odjeljenja za zaštitu naroda Hrvatske (OZN-a) koji tijekom rujna javljaju kako veliki broj ljudi koji u tom periodu odlaze u partizane odlazi bez pratećih karakteristika.[166] U tom smislu je ilustrativan podatak Povjereništva OZN-e za zagrebačku oblast i grad Zagreb koji navodi da je tijekom rujna preko njih u partizane prošlo 625 osoba od kojih su samo 151 imale popratnu karakteristiku što je predstavljalo po njima veliki sigurnosni

[164] Nikola Brezović Prebeg, »Teritorijalna obavještajna služba i Odjeljenje zaštite naroda (OZN) Zagrebačke oblasti u NOR-u od jeseni 1943. do proljeća 1945. godine s osvrtom na grad Zagreb (fragmenti)«, u Sjeverozapadna Hrvatska u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (Varaždin: Zajednica općina memorijalnog područja Kalnik: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1976), 802.

[165] »Dragi Miško, čuo si sigurno za vješanja one 16-orice u Dubravi od kojih su dvojica pobjegla ispod vješala. Jedan od tih je Pio Jurišić za kojeg smo čuli da se sretno probio do XIII. brigade. Prilažem ti karakteristiku koju daju njegovi drugovi sa terena i dodajem da je drug Pio bio član našeg Mjesnog otpremnog odbora i na tom radu je pao pred 4 mjeseca. Priznao je rad, kako čujemo, i bio je uzet za taoca. On je Istranin, na radu se pokazao savjestan, osjeća se komunistom, nije član partije, ali je potpuno pouzdan, pa mu se može povjeriti ozbiljan posao…« Vidi:HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 362, 194-1944.

[166] HR-HDA-1491, »Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku«, 4.3.2./1.

problem.[167] Već smo spomenuli kako je Veber, zajedno s Vikicom Tučkorić, sada organizacijskim sekretarom MK KPH Zagreb, izašao iz grada početkom rujna kako bi uredio veze za što bolju i efikasniju mobilizaciju.[168] Uz sve organizacijske probleme koji su prije svega proizlazili iz jedne teško održive situacije s obzirom na količinu represije kojoj je ta ista organizacija bila izložena u periodu od proljeća do jeseni 1944. godine, procjena je da je u tom periodu u partizane otišlo oko 8.500 ljudi.[169]

U kalkulaciji prilikom odlaska najveći problem se nalazio u eventualnoj represiji koju su ustaše radile prema članovima obitelji osobe za koju se sumnjalo ili znalo da je u partizanima.[170] U izvještaju MK KPH za kolovoz upravo to ističu kao jedan od ključnih problema jer »jedino briga za one koji ostaju kod kuće, koči ljude da gotovo listom ne pređu u NOV-u«.[171] Ustaški represivni aparat se ponovo našao u situaciji u kojoj je morao ubaciti u višu brzinu što se tiče represije pa je, uz to što je kontinuirano vršio odmazde strijeljanjem i vješanjem, sada počeo vršiti represiju nad članovima obitelji osoba za koje se sumnjalo da su otišle u partizane. Tako jedan od izvještaja ističe kako »banda vrši represije na familije ljudi koji su otišli u NOB i to na najbrutalniji način […] Ustaše su hapsili u noći njihove žene koje imaju dijete ispod godine te ostavili dijete u zatvorenom stanu […].« Izvještaj ujedno i potvrđuje da takav tip represije »izaziva strah pred odlaženjem u NOV«.[172] Koliko se ustaški režim gubio u toj spirali nasilja najbolje pokazuje uhićenje kćeri Stjepana Radića, istog Stjepana Radića kojeg je ustaški pokret kooptirao u nacionalni panteon najvažnijih državotvornih figura. S obzirom na to, biografija

[167] Ibid.4.3.2./2.
[168] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 2, KP-67/1359.
[169] Goldstein, Zagreb, 238.
[170] HR-HDA-1491, »Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku«, 2.228., 47.; Fikreta Jelić-Butić, »Zagreb i ustaška Nezavisna država Hrvatska‘«, u Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, sv. II (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1971), 221.
[171] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske« Kutija 362, 195-1944.
[172] Ibid., Kutija 2, KP-67/1389.

Stjepana Radića je imala veliku važnost unutar ustaškog ideološkog diskursa. Ona je uhićena kao žena Augusta Košutića, HSS-ovca koji je surađivao s partizanima.[173]

Represiju je pratila i propaganda koja je isticala da partizani skidaju činove s domobranskih oficira onog trenutka kada oni prijeđu na slobodni teritorij te da ih čak i ubijaju.[174] Ustaški represivni aparat cijelo ovo vrijeme vrši i konstantne racije po gradu pri čemu se blokiraju pojedini dijelovi grada ne bi li se u njima pronašli ilegalci ili eventualno muškarci sposobni za vojsku.[175] U siječnju je organizirana velika racija koja je trajala nekoliko dana i u kojoj je bio blokiran cijeli grad. Ustaše su tada obilazile svaki stan i svaku kuću ne bi li u njoj pronašli NOP-ove ilegalce.[176] U toj za ustaški režim šizofrenoj situaciji, kada se ponovo činilo da je raspad samo nadohvat ruke, pogotovo ako uzmemo u obzir i potres koji je u ustaškom taboru izazvao pokušaj puča Lorković - Vokić, nije im preostajalo više ništa osim gole represije. Ideološki aparat je do te mjere bankrotirao zbog realne materijalne situacije i prakse serijskih ubojstava da su se u očaju ustaše služile svakojakim propagandnim tehnikama. Pokazuje nam to i izvještaj Norberta Vebera od 3. studenog 1944. godine, koji počinje s možda pomalo pretjeranom, ali očito empatičnom tvrdnjom da je u gradu »luda kuća. Banda se pakuje, ceo Zagreb je pun Švaba među kojima vlada konfuzija«. Od prilično slikovitog opisa situacije u gradu nama je bitniji dio izvještaja u kojem tvrdi da su »ustaše prilično obezglavljeni te su koncentrirali sav svoj rad u širenju paničnih vijesti naročito došaptavanjem najfantastičnijih budalaština. Naročito aktivni su u širenju štampanih ›vijesti koje nisu za novine‹ i to je jako raširenо naročito u državnim ustanovama. Tome nasjeda

[173] HR-HDA-1491, »Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku«, 5.2.14., 33.
[174] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 2, KP-68/1403.
[175] HR-HDA-1491, »Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku«, 2.212., 90.; HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 2, KP-68/1383; ibid., Kutija 2, KP-68/1432.
[176] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 364, 206-1944; Jelić-Butić, »Zagreb i ustaška ‚Nezavisna država Hrvatska'«, 220.

jedan dio purgerije dok široke mase jedva čekaju oslobođenje.«[177] Iz izvještaja je vidljivo da su u određenom momentu i same vlasti odustale od svojih konvencionalnih mehanizama propagande koji su im stajali na raspolaganju iz vjerojatnog razloga što su procijenili njihov bankrot na području kredibiliteta, a koji se dogodio radi otvorene veze tih mehanizama propagande s režimom kojemu je sve više ljudi okretalo leđa u uvjetima njegove radikalizacije. Kako bi tome doskočili prisiljeni su bili tražiti alternativne načine propagande koji ne bi imali ovaj teret nedostatka kredibiliteta. Kako spomenuti izvještaj ne bi ostao u pozitivnom tonu, Veber u prilogu šalje i izvadak iz novina koji donosi imena i prezimena obješenih u okolici Zagreba te tvrdi kako »u tom spisku nisu svi jer je ukupno obješeno oko 60 osoba na raznim mjestima u okolini Zagreba«.[178]

Represija prema svima je samo dodatno uništavala svakako bankrotirani kredibilitet ustaškog režima. Takav tip političke strategije se pokazao dugoročno neodrživim jer čak iako su ustaše uspijevali nanositi prilično devastirajuće udarce gradskim organizacijama NOP-a, a prije svega rukovodećoj komunističkoj partiji, te organizacije su se konstantno dizale nakon provala, uhićenja, mučenja i ubojstava kojima su bili izloženi. Sama širina represije je proizvodila veliku količinu prezira prema režimu i svakodnevno gurala sve veći broj svojih građana u redove partizana. Popularnost partizana je rasla kako je rasla i percepcija njegove političke ozbiljnosti. Iako su događaji u BiH i Dalmaciji bili bitni te su sasvim sigurno ulazili u kalkulaciju pojedinaca prilikom donošenja odluke hoće li se pridružiti partizanima ključnu ulogu su ipak imali događaji u neposrednoj okolici Zagreba. Ukoliko su partizanske snage uspjele zadati neki veći udarac NDH njihova je popularnost rasla. Ujedno je rasla i količina represije kojoj su građani bili izloženi. Radilo se o uzajamno uvjetovanim procesima koji su onda

[177] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 2, KP-68/1434.
[178] Ibid., Kutija 2, KP-68/1434.

rezultirali «odlaskom u šumu» kao prihvatljivom političkom odlukom za sve veći broj građana. Odlukom koju bi teško donijeli nekoliko godina prije. Zagrebačka pak organizacija je uz sve svoje slabosti imala centralnu ulogu u tom procesu s obzirom na to da je ona bila fizičko utjelovljenje pokreta koji je redao uspjehe van grada, i svojim je svakodnevnim aktivnostima svjedočila o postojanju alternativnog političkog subjekta.

VIII. Zaključak

Neposredno po uhićenju članova Mjesnog narodnooslobodilačkog odbora početkom lipnja 1944. godine, kad su se gradom redala uhićenja ljudi koji su na razne načine bili povezani s Narodnooslobodilačkim pokretom te kada je ustaški pokret likovao hvaleći se po gradu kako su uhitili cijeli Centralni komitet, Norbert Veber, instruktor Povjerenstva CK KPH za sjevernu Hrvatsku, šalje pismo Draganu Cariću Ozrenu, bivšem sekretaru MK KPH Zagreb, a sada glavnoj vezi Vebera u gradu sa organizacijama NOP-a izvan njega. U tom trenutku Carić je valjda jedna od dvije osobe s kojima Veber tada uopće može doći u kontakt. U pismu, vidno iznerviran i pod stresom, ističe kako se nada da će ovaj poduzeti sve što je u njegovoj moći da spriječi da ljudi sa slobodne teritorije pišu pisma svojim najmilijima u gradu i na taj način riskiraju padove cijele gradske organizacije. Uvidjevši valjda da je pretjerao u tonu obraćanja, Veber se opravdava pa mu kaže »tebi je sigurno jasno, da ti to ne pišem radi svoje lične sigurnosti, nego radi same naše stvari, jer ovakav pad bi bio zbilja u nebo vapijući grijeh«. Ali se jednostavno nakon te rečenice ne može suzdržati i piše sljedeće riječi koje zrcale svu tragediju njegove situacije: »izgleda da vam

je sloboda svima udarila u glavu, a mi u ovome kavezu muku mučimo za vaše hirove«.[179]

Iako je još početkom 1942. godine Ivo Lola Ribar, koji je poslan od strane partije da izvidi stanje i situaciju u svojem rodnom gradu, konstatirao kako je bilo kakav kontinuiran i dugoročan rad u gradu Zagrebu gotovo nemoguć, izgleda da je većini suvremenika bilo izuzetno teško shvatiti svu pogibeljnost ilegalnog rada u Zagrebu. Postojao je bezbroj načina putem kojih je aktivist NOP-a mogao biti uhićen, mučen i naposljetku ubijen. Svu težinu situacije vjerojatno nije shvaćala ni većina ljudi koji su prilazili pokretu ne bi li pružili otpor sve omraženijem režimu. Rijetki su izgleda bili slučajevi već spomenute Vikice Tučkorić ili Zvonimira Kavurića, kojeg su ustaše objesile, a koji im je prije strašnog mučenja hladno odgovorio: »Molim iztražitelja, da me ne pita ništa o mojem protudržavnom radu, pošto bit će svaka istraga uzalud, jer od mene priznanja neće nitko dobiti.«[180] Sve pogibeljnosti kaveza u kojem su se nalazile njihove drugarice i drugovi u gradu nisu shvaćali ni u nadređenim partijskim instancama van grada. Politički rad u takvim represivnim uvjetima podrazumijevao je veliku količinu političkog i organizacijskog iskustva, a stjecanje takvog tipa iskustva podrazumijevalo je vrijeme i prostor. No pripadnici NOP-a u gradu radi efikasnosti ustaškog represivnog aparata nisu imali ni vremena ni prostora te su svakodnevno plaćali danak svom neiskustvu ili neiskustvu svojih drugarica i drugova. Vjerojatno je to pozadina katastrofalnih odluka partijskog vodstva da u svibnju 1944. raspuste AFŽ i SKOJ. S obzirom na konstantnu izloženost represiji, dojam je vjerojatno bio da je organizacijska mreža jednostavno prevelika te da previše ljudi dolazi u međusobni kontakt pa se onda tako izlažu pogibelji. Takva pretpostavka je vjerojatno bila točna, no istovremeno i kontradiktorna s obzirom na to da se

[179] HR-HDA-1723, »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 1, KP-67/1300.
[180] HR-HDA-1220, »Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske«, Kutija 14, KP-39/2635.

politički rad na zagrebačkim ulicama nije mogao odvijati bez međusobnog kontakta. Mreže NOP-a su u Zagrebu plele jedan paralelni sustav koji je inicijalno imao namjeru direktno se suprotstaviti državnom sustavu. Nakon što su uvidjele da je to sraz u kojem gotovo sigurno gube, organizacije NOP-a su se povukle u sjenu u namjeri da nastave plesti mrežu organizacija i ljudi koja bi pomagala partizanskim jedinicama koje su vodile taj direktan sraz sa ustaškim pokretom, njihovom državom i njihovim saveznicima.

Od 1944. godine sve jedinice NDH koje su bile matične na prostoru sjeverozapadne Hrvatske, a koje su prethodnih godina rata slane na druga krizna područja unutar NDH, do kraja rata više ne napuštaju taj prostor te se koncentriraju kako bi krajnjim naporima kontrirale partizanskim vojnim i političkim naporima. Tijekom 1944. godine prostor sjeverozapadne Hrvatske dobiva sve veću stratešku važnost za njemački Wehrmacht pa se tako i njihove jedinice sve više počinju tu koncentrirati. Od kraja 1943. godine represivni aparat NDH u Zagrebu je povećao i brutalizirao napore da se što efikasnije kontrira utjecaju NOP-a prije svega u Zagrebu, a onda i u njegovoj okolici. Vjerojatno je da toga nisu bili u potpunosti svjesni u pozadinskim organizacijama pa su stoga nerijetko reagirali sa nerazumijevanjem oko raznih događaja u Zagrebu. Uvjeti u kojima su aktivisti NOP-a trebali raditi su bili gotovo nemogući. Prema obavijestima koje su ustaške vlasti objavljivale u svojoj štampi samo u periodu od listopada 1944. do veljače 1945. godine ustaše su u Zagrebu i okolici objesile 331 taoca.[181] Od prosinca 1943. godine do početka veljače 1945. godine rukovodeća instanca cijelog Narodnooslobodilačkog pokreta u Zagrebu, Mjesni komitet, šest je puta mijenjao svoje političke sekretare. Takva dinamika se uklapa u cijeli ratni

[181] Lengel-Krizman, »O nekim pitanjima organizacije i djelovanja NOO-a i odbora JNOF-a u Zagrebu za vrijeme NOB-a«, 218.

period u kojem se sastav MK KPH Zagreb mijenjao čak 22 puta. Unutar tog komiteta je radio sveukupno 51 član od kojih je samo 26 dočekalo kraj rata.[182]

Zagreb je za Vebera, osobu znatnog konspiracijskog i političkog iskustva, predstavljao kavez. Kao glavni grad NDH, Zagreb je bio jedan od rijetkih dijelova te države gdje se institucije koje su održavale vlast na tom prostoru nisu u potpunosti raspale. Ustaški režim je tijekom ratnog perioda barem dva puta gledao svojoj propasti u oči dok je definitivno nije ugledao po završetku rata. Oba puta, u kasno ljeto i jesen 1943. i godinu dana kasnije, u kasno ljeto i jesen 1944. godine, situacija je bila alarmantna, ali institucije koliko god da su bile erodirale nastavljale su djelovati. I dok to nije bilo moguće u ruralnim prostorima, bilo je itekako moguće u urbanom prostoru Zagreba. Grad je tada predstavljao zadnju točku koncentracije cijelog režima NDH i njegovih saveznika. Ubilački mehanizmi koji su korišteni kako bi se vlast održala su gotovo na svakodnevnoj razini proizvodili otpor koji, nevjerojatno, ni nakon svih čišćenja i ubojstava nije posustao te je neumorno radio na uništenju sve omraženijeg ustaškog režima s kojim se našao u sukobu. Tijekom cjelokupnog ratnog perioda iz Zagreba je u svojstvu boraca ili žrtava fašističkog terora poginulo više od 19.000 ljudi. U ratnim redovima partizana poginulo ih je 8362.[183] Na temelju te brojke možemo samo nagađati koliko ih se borilo u partizanskim jedinicama.

Kako su se materijalni i sigurnosni aspekti zagrebačke svakodnevice produbljivali tako se produbljivalo i razočaranje koje je kod sve većeg broja građana prelazilo u prezir prema institucijama koje su imale zadatak da te iste elemente svakodnevice osiguraju svojim građanima. Taj proces delegitimacije državnih institucija, a onda posredstvom njih i NDH, države koju su one predstavljale, nije tekao linearno ni ujednačeno. On je bio najvidljiviji

[182] Lengel-Krizman, Zagreb u NOB-u, 290.
[183] Goldstein, Zagreb, 390-391.

u trenucima značajnih partizanskih uspjeha koji su također imali krivudavu liniju kretanja 1944. godine. No, sada su se sve češće događale situacije koje su dovodile pojedince pred izbor koji su bili prisiljeni raditi suočeni sa svojim društvenim okolišem. Kako bi objasnio fenomen talijanskog antifašističkog otpora, povjesničar Claudio Pavone ističe kako »veliki, iznimni, katastrofalni događaji suočavaju ljude i pojedynce s radikalnim mišljenjima i, s malo ili bez imalo upozorenja, prisiljavaju ih da se suoče s istinama koje su im do tada bile potpuno nepoznate ili čije je znanje do tada bilo rezervirano samo za mali broj ljudi.«[184] Doduše, on ishodište talijanskog otpora smješta u komparativno drugačije uvjete od onih zagrebačkih, s obzirom da predlaže da je 8. rujna 1943. naznačio potpuni raspad svih dotadašnjih državnih institucija u Kraljevini Italiji. U Zagrebu su institucije drhtale zbog pritiska koji se dominantno gomilao van Zagreba, ali posredstvom aktivista NOP-a osjećao i u gradu, no one se ipak nisu slomile.[185] Pa iako institucije u Zagrebu nisu stale one su sa svakim njihovim podrhtavanjem i usporavanjem dovodile sebe u poziciju da kod sve većeg broja građana budu potpuno otpisane. Pavone navodi da »u normalnom funkcioniranju stvari nije potrebno da se kontinuirano zauzima pozicija postojećeg poretka. Ali potreba da se eksplicitno podrži ili ne podrži postaje obvezatna kad poredak počinje drhtati, kad se državni monopol na nasilje raspada i onda obveze pojedinca prema državi prestaju predstavljati referentno polje koje omeđuje postupke pojedinca…«.[186] Država u tim trenucima postaje gola, a odnosi koji su do tada funkcionirali kao zdravorazumski više nužno ne vrijede što se najprije manifestira u nepriznavanju državnog monopola na nasilje od strane dijela njenih građana.

[184] Claudio Pavone, A Civil War: A History of the Italian Resistance (London ; New York: Verso, 2013), 29–30.
[185] Dragutin Kamber, koji je u Zagreb stigao prije propasti NDH, primjećuje da je većina radila do zadnjeg časa. Članice ženske loze 3. svibnja 1945. pred Pavelićem polažu ustašku prisegu. Vidi: Goldstein, Zagreb, 334.
[186] Pavone, A Civil War, 30.

U ovom radu opisani događaji otvaraju mnoga pitanja za čije odgovore su ove stranice premale. Ključno pitanje koje se samo od sebe nameće jest pitanje kako je uopće moguće da su se u uvjetima jedne divljačke represije organizacije NOP-a u gradu konstantno podizale iznova i prkosile uništenju? Odluka da se odmetne od države i njezinog zakonodavnog poretka te da se pridruži oružanoj pobuni protiv iste bila je autonomna odluka koju su pojedinci donosili unutar raznih parametara koji su definirali njihov društveni okoliš. Pitanje je još kompleksnije kad se ima na umu da NOP u Zagrebu nije imao nikakve mehanizme vlasti putem kojih bi mogao prisiliti određeni dio ljudi da mu se pridruže. Enzo Traverso u pokušaju odgovaranja na motivacije talijanskih partizana iz njegova mjesta iznosi dojam da je podrška partizanima bila dijelom uzrokovana potrebom za međusobnom pomoći i bazičnom komunalnom solidarnosti. Naime, radi se o strukturama međusobne podrške koje nužno ne moraju imati svoj izvor u ideologiji i koje se često mogu kombinirati sa zajedničkim osjećajem rezervacije ili čak odbacivanja određenih formi nasilja.[187] S obzirom na ustašku represiju čija je forma probijala granice, a posljedično tome i skromne mogućnosti ideološke reprodukcije unutar NOP-a, mišljenja smo da je ovakav tip objašnjenja primjenjiv prilikom razmatranja motivacija ljudi koji su činili NOP Zagreba. No motivacije su rijetko kada bile krute i statičke kategorije te su gotovo u pravilu bile višeznačne i slojevite. Za pretpostaviti je kako se veliki broj ljudi priključivao NOP-u iz pozicije neodobravanja režima i njegovih tehnika vladanja koje nisu odobravali i od kojih su osjećali prijetnju za sebe i svoju zajednicu. Žestina s kojom se ulazilo u sukob i na kraju s kojom se obračunavalo sa poraženim neprijateljem nam jednim dijelom govori kako je to bio jedan od raširenih razloga za priključivanje pokretu. Pri tome ne treba ni zanemariti motivaciju određenog

[187] Enzo Traverso, Fire and Blood: The European Civil War 1914-1945 (Brooklyn, NY: Verso, 2016), 14.

broja Zagrepčana da se bore za nacionalno oslobođenje protiv nacističkog gospodara i njegovih domaćih slugu. Agitacijski prijedlog Vebera iz rujna 1944. godine da se fokusira na federativno uređenje Jugoslavije i poziciju Hrvatske unutar te državne zajednice je sasvim sigurno nastojao eksploatirati taj sentiment unutar dijela građana. Na kraju je isto tako bitno istaknuti kako je vidljivo da se veliki broj ljudi priključivao NOP-u upravo iz klasnih i političkih motiva identificirajući se s međunarodnim komunističkim pokretom i setom uvriježenih političkih pozicija koje je on tada predstavljao. U prilog toj tezi govore brojni primjeri sektašenja i lijevog skretanja koji su bili prisutni u zagrebačkoj organizaciji tijekom cijelog perioda kojim se bavimo, a što se nastojalo na određeni način spriječiti budući da je sprječavalo što šire pozicioniranje NOP-a koje je bilo potrebno ne bi li se dobio rat, a onda i politička bitka za buduće društveno uređenje.

Uvid u motivaciju aktivista NOP-a mora nužno prolaziti kroz brojne biografske crtice razbacane po arhivskim fondovima, zbornicima i dnevnim tiskovinama. Na temelju, u ovom radu obilno korištenog i vrijednog historijskog izvora, Zbornika sjećanja Zagreb 1941-1945. primjetno je kako dominantno veliki broj autora ulaže puno energije ne bi li se locirao što prije u nekoj od organizacija NOP-a kao da je taj izbor bio sasvim samorazumljiv. I zasigurno se jednom dijelu pripadnika NOP-a taj izbor i činio samorazumljivim dok se s druge strane velikom broju pripadnika NOP-a činilo sasvim razumljivo da ulože određenu dozu truda ne bi li svoje biografije postavili što vjernije spram Narodnooslobodilačke borbe koja je bila izvor političke legitimacije unutar jugoslavenskog društva. Iz suvremenih odnosa prema ratnim sukobima u Jugoslaviji vidimo kako se taj tip fenomena perpetuira. Brojna su pitanja koja se nameću i vape za objašnjenjem dok se naše historiografije gube u pokušajima opravdanja umjesto objašnjenja. Kako bismo izašli iz voda historiografske advokature koja dominira temama suvremene povijesti čini se

da je nužno izaći iz okvira rudimentarne ›rankijanske‹ historiografske analize koja, nažalost, još uvijek dominira velikim dijelom suvremene historiografije. Samo jednim ipak složenijim pristupom koji kombinira razne pristupe društvenoj tematici, a koji onda uključuje i kritičku distancu spram koncepata na temelju kojih radimo analizu bit će moguće objasniti složene događaje koji čine suvremenu povijest. Zacrtani domet ovog rada je ipak nešto skromniji, ali izražava nadu da je barem mali korak u smjeru vraćanja historiografije prema osnovnom motivu historiografskog istraživača, a to je potreba za objašnjenjem.

IX. Bibliografija

IX.1. Neobjavljeni izvori

Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1220. »Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske«.

Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1372. »Memoarsko gradivo sudionika radničkog i revolucionarnog pokreta«.

Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1491. »Odjeljenje zaštite naroda za Hrvatsku«.

Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1561. »Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske«.

Hrvatski državni arhiv, HR-HDA-1723. »Gradski komitet Saveza komunista Hrvatske«.

IX.2. Objavljeni izvori

Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj: 1941-1945. Zagreb: Savjet za izdavanje »Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941-1945«, 1981.

IX.3. Novinski članci

Paver, Mladen. »Majdu ne možemo nadoknaditi«. Vjesnik. 27. srpanj 1977.

Petričević, Jozo. »Endehaški ministri traže kontakt«. Vjesnik, 23. kolovoz 1971.

———. »Mara preuzima posao«. Vjesnik. 24. kolovoz 1971.

———. »Milan Mišković zamjenjuje Lepu Perović«. Vjesnik, 04. kolovoz 1971.

———. »Osuđeni na smrt«. Večernji list, 22.3 1970.

———. »Prijedlozi o zamjeni«. Vjesnik. 11. kolovoz 1971.

———. »Specifični oblici života ilegalca«. Vjesnik. 21. kolovoz 1971.

———. »Srećom nije bio agent«. Vjesnik. 20. kolovoz 1971.

———. »Sve pogibeljniji uvjeti rada«. Vjesnik, 13. kolovoz 1971.

———. »Uzbuna u ponoć«. Večernji list, 19. ožujak 1970.

IX.4. Članci

Bakrač, Boris. »Ne smijemo ih zaboraviti«. U Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945., 4:27–31. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH : Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske : Školska knjiga, 1984.

Baltić, Milutin. »Ponovo u Zagrebu«. U Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945., 4:127–33. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH : Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske : Školska knjiga, 1984.

Barbarić, Juraj. »Pregled djelatnosti organizacija NOP-a u Zagrebu 1941-1945. « U Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, II:111–36. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1971.

Berus, Anka. »Bilješke o radu Povjerenstva Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske u Zagrebu od 1942. do 1943. i Povjerenstva Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske za sjevernu Hrvatsku od 1943. do 1944. « U Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, 56–75. Varaždin : Zagreb: Zajednica općina memorijalnog područja Kalnik: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1976.

Bibanović-Nemčić, Živka. »Kao instruktor Povjerenstva CK KPH dočekala sam oslobođenje u Zagrebu«. U Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945., 4:349–62.

Zagreb: Gradska konferencija SSRNH : Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske : Školska knjiga, 1984.

Boban, Branka. »Vojno-obavještajni rad dr. Karla Radoničića i grupe domobranskih mornaričkih časnika za NOP i veza s I. S. (1943. - 1944.)«. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 44, izd. 1 (20. prosinac 2012.): 347–81.

Brezović Prebeg, Nikola. »Teritorijalna obavještajna služba i Odjeljenje zaštite naroda (OZN) Zagrebačke oblasti u NOR-u od jeseni 1943. do proljeća 1945. godine s osvrtom na grad Zagreb (fragmenti)«. U Sjeverozapadna Hrvatska u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji, 795–823. Varaždin: Zajednica općina memorijalnog područja Kalnik: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1976.

Colić, Mladen. »Simpatizeri NOP-a u domobranstvu NDH u Zagrebu«. U Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, II:269–84. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1971.

Cvetković-Majer, Vera. »Instruktor rajonskog komiteta«. U Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945., 4:258–60. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH : Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske : Školska knjiga, 1984. Dragnić-Skorupan, Anka. »Bila sam kurir«. U Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945., 3:202–13. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH : Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske : Školska knjiga, 1984.

Duda, Josip. »Rad u mjesnom komitetu«. U Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945., 4:270–77. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH : Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske : Školska knjiga, 1984.

Folnović, Matija. »Sekretar mjesnog komiteta«. U Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945., 4:278–84. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH : Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske : Školska knjiga, 1984.

Hrženjak, Đuka. »Posljednji sekretar MK SKOJ-a«. U Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941-1945, I:275–78. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH : Gradski odbor saveza udruženja boraca NOR-a : Sveučilišna naklada liber, 1984.

Jagić, Josip. »8. maj. Oslobođenje! « Pristupljeno 09. veljača 2017. http://www.maz.hr/2016/05/06/8-maj-oslobodenje/.

———. »Biti vitez u NDH – elementi biografije Rafaela Bobana«. Slobodni Filozofski, 15. ožujak 2016. http://slobodnifilozofski.com/2016/03/josip-jagic-biti-vitez-u-ndh-elementi.html.

Jelić-Butić, Fikreta. »Zagreb i ustaška ›Nezavisna država Hrvatska‹«. U Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, II:197–222. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1971.

»Kartografija otpora«. Kartografija otpora. Pristupljeno 12. siječanj 2017. http://www.kartografija-otpora.org/hr/punktovi/?marker_id=65.

Kežman, Ankica. »Upućena sam na partijski rad u Zagreb«. U Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945., 4:254–57. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH : Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske : Školska knjiga, 1984.

Kirac-Dulčić, Ljerka. »Tajna radio-stanica na Trešnjevci«. U Zbornik sjećanja, Zagreb 19411945., 4:403–12. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH : Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske : Školska knjiga, 1984.

Konjhodžić, Mahmud. »Mala redakcija u Zagrebu«. U Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945., 3:130–141. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH : Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske : Školska knjiga, 1984.

Kovačić, Davor. »Djelovanje obavještajne službe Nezavisne države Hrvatske i odjeljenja za zaštitu naroda (OZNA) krajem Drugog svjetskog rata«. U 1945. - razdjelnica hrvatske povijesti: [zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog

u Hrvatskom institutu za povijest u Zagrebu, 5. i 6. svibnja 2006.], uredio Nada Kisić Kolanović, Mario Jareb, Katarina Spehnjak, i Marijan Maticka, 383–395. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006.

Krunić, Ivan. »Moj rad u Zagrebu«. U Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945., 4:285–91. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH : Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske : Školska knjiga, 1984.

Lengel-Krizman, Narcisa. »Istarski antifašisti i njihova organizacija u Zagrebu tijekom rata«. Istarski mozaik IX, izd. 4–5. (1971.): 175–178.

———. »O nekim pitanjima organizacije i djelovanja NOO-a i odbora JNOF-a u Zagrebu za vrijeme NOB-a«. Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 4, izd. 1 (18. listopad 1973.): 197–222.

———. »Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1941-1945.« Časopis za suvremenu povijest II–III (1971.): 53–72.

———. »Prilog proučavanju djelovanja zagrebačke partijske organizacije 1942-1945.« Časopis za suvremenu povijest III (1972.): 63–83.

———. »Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu u toku rata«. U Zagreb u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, II:137–63. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1971.

Matetić, Vlado. »Značajnija dejstva jedinica NOV i POH u sjeverozapadnoj Hrvatskoj od sredine 1943. do oslobođenja«. U Sjeverozapadna Hrvatska u NOB-i i socijalističkoj revoluciji, 80–98. Varaždin : Zagreb: Zajednica općina memorijalnog područja Kalnik: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1976.

Perović, Lepa. »Ilegalni partijski rad u Zagrebu«. U Zbornik sjećanja Zagreb 1941-19145., 4:8–17. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH : Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske : Školska knjiga, 1984.

»Titovi topovi gunđaju čitave noći oko Zagreba – Slike partizana«. Pristupljeno 08. siječanj 2017. http://slikepartizana.com/titovi-topovi-gundaju-citave-noci-oko-zagreba/.

Tučkorić, Branko. »Moj rad u oslobodilačkom pokretu«. U Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945., 4:158–170. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH : Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske : Školska knjiga, 1984.

Urbančić, Slava. »Stan u Radićevoj 74«. U Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945., 4:319–22. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH : Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske : Školska knjiga, 1984.

Veber, Norbert. »Događaji iz 1944. godine«. U Zbornik sjećanja Zagreb 1941-1945., 4:231–253. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH : Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske : Školska knjiga, 1984.

Yeomans, Rory. »Eradicating ›Undesired Elements‹«. U Racial Science in Hitler's New Europe, 1938–1945, uredio Anton Weiss-Wendt i Rory Yeomans, 200–236. Lincoln and London: University of Nebraska Press, 2013.

IX.5. Literatura

Anić, Nikola. Njemačka vojska u Hrvatskoj: 1941. - 1945. Biblioteka Hrvatska povjesnica. 3. Monografije i studije 19. Zagreb: Hrvatski institut za povijest : Dom i svijet, 2002.

Despot, Zvonimir. Vrijeme zločina: novi prilozi za povijest koprivničke Podravine 1941. - 1948. 2. izd. Biblioteka Hrvatska povijest / Despot infinitus. Zagreb: Despot infinitus, 2013.

Enzo Traverso, author. Fire and Blood: The European Civil War 1914-1945 / Enzo Traverso ; Translated by David Fernbach. English-Language edition.. Brooklyn, NY: Verso, 2016.

Glaise von Horstenau, Edmund. Zapisi iz NDH. Zagreb: Disput, 2013.

———. Zapisi iz NDH. Biblioteka Srednji put, knj. 21. Zagreb: Disput, 2013.

Goldstein, Ivo. Zagreb: 1941.-1945. Zagreb: Novi Liber, 2011.

Hariš-Gromovnik, Ivan. Dnevnik diverzantskih akcija u Hrvatskoj. Zagreb: Spektar, 1977.

Horvat, Josip. Preživjeti u Zagrebu: dnevnik 1943-1945. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti : Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989.

Janjatović, Bosiljka, Drago Zdunić, Slobodan Žarić, Milan Babić, i Radiša Mladenović, ur. Crvena Trešnjevka. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske : Spektar : Skupština općine Trešnjevka, 1982.

Jelić, Ivan. Komunistička partija Hrvatske: 1937-1945. Sv. 2. Plava biblioteka. Zagreb: Globus, 1981.

Jelić-Butić, Fikreta. Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska: 1941-1945. Monografije - biografije 5. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber : Školska knjiga, 1977.

Kevo, Mario, i Tatjana Melnik, ur. Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne države Hrvatske: dokumenti: knjiga 1. Slavonski Brod : Zagreb : Jasenovac: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje ; Hrvatski državni arhiv ; Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2009.

Kovačević, Andrija, Zlata Bujan-Kovačević, i Ivan Supek. Bijeg s vješala: povijest jedne borbe. Zagreb: Disput, 2002.

Lengel-Krizman, Narcisa. Zagreb u NOB-u. Globus, 1980.

Pavone, Claudio. A civil war: a history of the Italian resistance. London ; New York: Verso, 2013.

Sentić, Marija, i Narcisa Lengel-Krizman. Revolucionarni Zagreb: 1918-1945.: kronologija. Zagreb: Gradski odbor SUBNOR-a : Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske : Školska knjiga, 1979.

Tomašević, Jozo. Rat i revolucija u Jugoslaviji: okupacija i kolaboracija: 1941-1945. Zagreb: EPH : Novi liber, 2010.